

“Arabın Arap Olmayana Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur” Hadîsinin Hz. Peygam- ber’e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman’ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi

Muammer BAYRAKTUTAR*

Fazlur Rahman’s Critics and Assessments about the Hadith
“Arabian has not any Superiority against to a Person who are
not Arabian, Except ‘Taqvâ’ ” of Imputation to the Prophet
Muhammad

Citation/©: Bayraktutar, Muammer, (2012). Fazlur Rahman’s Critics and
Assessments about the Hadith “Arabian has not any Superiority against
to a Person who are not Arabian, Except ‘Taqvâ’ ” of Imputation to the
Prophet Muhammad, Mîlel ve Nihal, 9 (1), 31-80.

Abstract: The Prophet Muhammad’s speeches in farewell hajj were important in
the historical process and they still preserve their importance and value in
point of consisting of universal messages. However the Prophet Muham-
mad’s farewell speech which is known last khutbah, was not to be found
as a separate text in sources, instead of that sahabahs/companions of the
prophet Muhammad had heard from the prophet at last khutbah and they
had noted his speeches and then they had reported/narrated each other.
So, the speeches had been gathered from different reports of companion
of the prophet. Thus this brings along the problem authenticity of reports
and narration like that “How true are the speeches/hadiths or not?”

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İlköğretim Din
Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü. [mbayraktutar@kilis.edu.tr].

“Were the speeches/hadiths reported truly or not?” This paper tries to investigate the relation of that hadith; “Arabian has not any superiority against to a person who are not Arabian, except ‘Taqvâ’ ” in terms of context, imputation and belonging to the prophet Muhammad.

Key Words: Last Khutbah, Arabian-Persian, Taqvâ, Race/Lineage, Superiority.

Atıf/©: Bayraktutar, Muammer, (2012). “Arabın Arap Olmayana Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur” Hadîsinin Hz. Peygamber’e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman’ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi, Mîlel ve Nihal, 9 (1), 31-80.

Öz: Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vedâ haccında irad ettiği ettiği konuşmaları, evrensel mesajlarını içermesi bakımından tarihte olduğu gibi günümüzde de önemini ve değerini korumaktadır. Ancak Hz. Peygamber’in vedâ hutbesi diye bilinen konuşması veya konuşmaları müstakil ve tam bir metin olarak zabtı ve kaydı yerine bu konuşmalara tanık olan ve bunları duyan sahabîlerin Hz. Peygamber’den duydukları ve zabtettikleri kadarını nakletmeleri suretiyle kaynaklarda yerini almıştır. Bu durum ise vedâ hutbesinde irad edilen konuşmalar kapsamında değerlendirilen ve Hz. Peygamber’e isnâd edilen bazı hadislerin/rivâyetlerin gerçeği ne kadar yansıttığı problemini beraberinde getirmektedir. Bu çalışma, kaynaklara göre vedâ hutbesinde irad edildiği belirtilen, ancak bir değerlendirmeye göre Hz. Peygamber’e isnâdında ve âdiyetinde sorun görülen “Arabın Arap olmayana takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur” hadîsinin, Hz. Peygamber’e isnâdı ve âdiyeti bakımından sened yönünden ve bağlam açısından incelenmesini konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vedâ Hutbesi, Arap-Acem, Takvâ, Irk/Nesep, Üstünlük.

Giriş

Hz. Peygamber (s.a.s)’in vedâ haccı esnasında irad ettiği ve “Vedâ Hutbesi” olarak bilinen hutbesi ilmî çevrelerce muhtelif yönlerden değerlendirmelere tâbi tutulmaktadır. Hutbe üzerinde yapılan değerlendirmeler, hutbenin içeriğine yönelik olmaktan ziyâde, özellikle nakli, zabtı, isnâdı ve şöhreti hususunda yoğunlaşmaktadır. Yine bu çerçevede Hz. Peygamber’in meşhûr vedâ hutbesine, sonraki dönemlerde bir takım ilâvelerin yapıldığı yönünde bazı değerlendirmelere rastlanılmaktadır. Örneğin Fazlur Rahman’ın (v. 1988) vedâ hutbesinde irad edilen konuşmalardan biri olarak kaynaklarda yer alan, “Arabın Arap olmayana takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur” sözünün Hz. Peygamber’e isnâdı ve âdiyetine ilişkin değerlendirmeleri bu kapsamda olup ayrıca çalışmamızın

da temel konusunu teşkil etmektedir.

Fazlur Rahman değerlendirmesinde vedâ hutbesinin daha sonraki nüshalarından¹ bazılarında büyük bir ihtimalle bazı ilâveler yapıldığını, bu ilâveler arasında “takvâ dışında Arabın Arap olmayana bir üstünlüğü yoktur” cümlesinin de bulunduğunu belirttik² şöyle bir yorumda bulunmaktadır: “Bu fikir, şüphesiz Kur’ân’ın ve Peygamber’in tebliğinin mantıkî bir neticesi olmakla beraber, Hz. Peygamber’in gerçekte Arap ve Arap olmayanlardan söz edip etmediği oldukça şüphelidir, çünkü bu mesele o sıralarda mevcut değildi ve bu cümlenin İslâm toplumundaki daha sonraki gelişmeleri yansıttığı anlaşılmaktadır”³. Dolayısıyla Fazlur Rahman, vedâ hutbesi kapsamında kaynaklarda yer alan yukarıdaki ifadenin, iki gerekçeyle Hz. Peygamber’e âdiyetinde sorun görmüş ve bunu da vedâ hutbesine ilâve edilmiş olabileceği ihtimaline bağlamıştır. Birincisi Hz. Peygamber döneminde henüz Arap ve Arap olmayanlar şeklinde bir sorunun bulunmadığı, bu yüzden Hz. Peygamber’in böyle bir beyanda bulunamayacağı, ikincisi ise hadîsin Hz. Peygamber’den sonraki dönemde meydana gelen gelişmeleri yansıtmamasıdır. Buna göre yukarıdaki ifade, Hz. Peygamber’den sadır olmayıp, daha sonraki gelişmelerin Hz. Peygamber’e izafe edilerek yansıtılmasından ibarettir. Burada dikkat çeken ve özellikle belirtilmesi gereken bir diğer husus ise, Fazlur Rahman’ın hadîsin muhtevasına bir eleştiri yöneltmediği, takvâ dışında bir üstünlüğün olmadığı ilkesinin Kur’ân’ın ve Peygamber’in tebliğinin mantıkî bir sonucu olduğunu dile getirmesidir. Dolayısıyla bu çalışmada, öncelikle vedâ hutbesine ait olan bu kısım sened yönünden incelenecek, sonra Hz. Peygamber’in gönderildiği dönemde üstünlük açısından Arapların acemlerle ilişkilerinin mahiyeti ve boyutlarından hareketle Hz. Peygamber’in kendi döneminin şart-

¹ Fazlur Rahman’ın nüshalar ifadesiyle neyi kastettiği tam açık değildir. Hadislerin şifâhî olarak nakledildiği dönemi veya yazıya geçirildikten sonraki durumu kastetmesi muhtemeldir.

² Fazlur Rahman, her ne kadar modern bilginlerin doğruluğu hususunda genel şüphelerini dile getirmiş olsalar da, Hz. Peygamber’in vedâ hutbesini içeren metinlerin bütünüyle güvenilir kabul edilmesi gerektiğini ayrıca ifade etmektedir. Fazlur Rahman, *İslâm*, trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk yay., Ankara 1992, s. 34.

³ Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 35.

ları muvâcehesinde böyle bir hadîsi irad edip etmemesinin imkânı üzerinde tespit ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Burada vedâ hutbesi rivâyetlerinin nakli hususunda genel olarak bazı hususlara değinmenin yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Temel hadîs kaynaklarına bakıldığında, Hz. Peygamber tarafından vedâ haccında farklı günlerde ve mekânlarda okunmuş hutbelerin varlığına tanık olunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber, arefe günü Arafat'ta okumuş olduğu hutbenin yanı sıra⁴, kurban bayramında⁵ ve teşrîk günlerinin ortasında⁶ da hutbeler irad etmiştir. Şu halde tek bir Vedâ hutbesinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu bakımdan, Vedâ Hutbesinden çok, Vedâ Hutbeleri söz konusudur. Ayrıca bu hutbeler tam olarak birbirinden ayırt edilememektedir⁷. Hz. Peygamber'in irad ettiği bu hutbelerle ilgili bilgiler, müteferrik olarak ve muhtelif bablarda olmasının yanı sıra, kaynağına göre farklı şekillerde yer almaktadır. Durum hadîs kaynakları için bu yönde olup İslâm tarihi kaynaklarında ise konuyla ilgili bilgiler senedsiz olarak verilmiştir⁸. Dolayısıyla vedâ haccında irad edilen hutbeler tam bir metin olarak kaynaklarda yer almamaktadır⁹. Burada vedâ hutbelerinin tamamından bahsetmek yerine, vedâ haccı hutbeleri kapsamında yer alan sadece konumuzla ilgili rivâyet üzerinde durulacaktır.

I. Hadisin Rivâyet Edildiği Temel Kaynaklar

Hadîs kaynaklarına bakıldığında Vedâ hutbesine ait metinler kapsamında yer alan bu rivâyetin, Abdullah b. el-Mubârek'in (v. 181)

⁴ Müslim, "Hac" 132; Tirmizî, "Menâkib" 32; İbn Mâce, "Menâsik" 76, 84; Dârimî, "Mukaddime" 24.

⁵ Buhârî, "Hac" 132, "Fiten" 8; Müslim, "Hac" 283, "Kasâme" 26; Ebû Dâvûd, "Menâsik" 77; İbn Mâce, "Menâsik" 76;

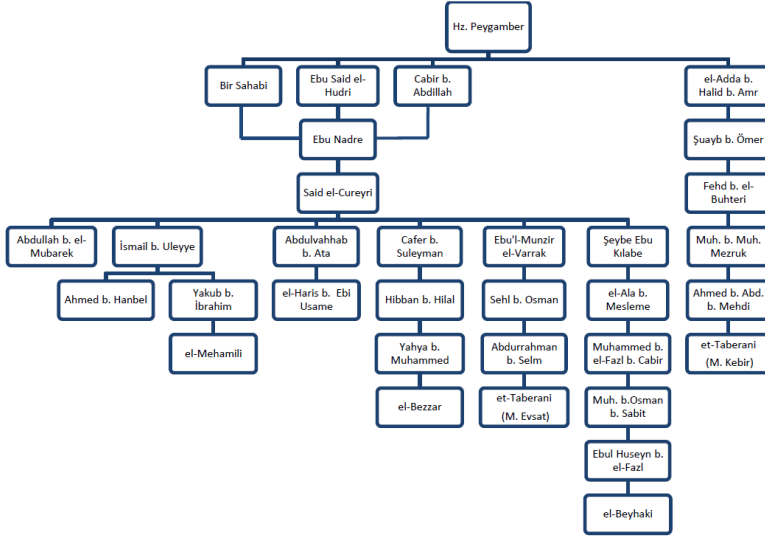
⁶ Ebû Dâvûd, "Menâsik" 70; Ahmed b. Hanbel, IX, 127, VII, 376; Dârimî, "Buyû" 3.

⁷ Kırbasoğlu, M. Hayri, *İslâm düşüncesinde hadis metodolojisi*, Ankara Okulu yay., Ankara 1999, s. 210.

⁸ Gökalp, Murat, *İlk dönem hadis ve İslâm tarihi kaynaklarına göre vedâ hutbesi rivâyetlerinin tespiti*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), AÜSBE, Ankara 2001, s. 96.

⁹ Vedâ hutbelerinin zabtı, nakli ve tespitine ilişkin hususlarla ilgili değerlendirmeler için bkz. Kırbasoğlu, *İslâm düşüncesinde hadis metodolojisi*, s. 209-211; Gökalp, *Vedâ hutbesi rivâyetlerinin tespiti*, s. 35 vd.; Erul, Bünyamin, "Hz. Peygamber'in bize bıraktığı miras "Kitab ve Sünnet" bırakıldığını ifade eden rivâyetlerin tespiti", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2007), sayı:1, s. 9-33.

Müsned'inde, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) *Müsned*'inde, el-Hâris b. Ebî Üsâme'nin (v. 282) *el-Müsned*'inde, İbn Hacer tarafından telif edilen el-Bezzâr'ın (v. 292) *Muhtasaru zevâidi'l-Müsned*'inde, el-Mehâmîlî'nin (v. 330) *Emâli*'sinde, et-Taberânî'nin (v. 360) *el-Mu'cemu'l-evsat* ve *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde ve el-Beyhakî'nin (v. 458) *Şu'abu'l-imân*'ında rivâyet edildiği görülmektedir. Rivâyetin isnâdlarını topluca şemâ olarak şu şekilde gösterebiliriz.

Rivâyetin Isnâd Şeması

Burada öncelikle adı geçen kaynaklarda yer alan konumuzla ilgili hadîs sened yönünden incelenecektir.

1) Ahmed B. Hanbel'in Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'in de yer alan hadîsi¹⁰, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel, İsmâ'îl, Sa'îd el-Cureyrî, Ebû Nadre senedi ile rivâyet etmiştir. Buna göre Ahmed b. Hanbel hadisi şu şekilde nakletmektedir: Bize İsmâîl haber verdi, O da dedi ki: Bize Sa'îd el-Cureyrî'nin Ebû Nadre'den naklettiğine göre Ebû Nadre şöyle dedi: Teşrîk günlerinin ortasında Rasûlullâh'ın irad ettiği hutbeyi işitip bana nakleden kişinin ha-

¹⁰ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin daha meşhur bir eser olması ve hadisin bu eserde daha ayrıntılı ve kapsamlı yer alması sebebiyle, Ahmed b. Hanbel'in rivâyetine öncelik tanınmıştır.

ber verdiğine göre Rasûlullâh şöyle buyurmuştur: “Ey insanlar! Dikkat edin, şüphesiz Rabbiniz birdir. Kezâ babanız da birdir. Dikkat edin! Arab’ın aceme, acemin Arab’a, kırmızının siyaha, siyahın kırmızıya takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur”. Rasûlullah: ‘Tebliğ ettim mi?’ diye sordu. İnsanlar da ‘Rasûlullâh tebliğ etti’ diye cevap verdiler. Sonrasında da: ‘Bu, hangi gündür?’ diye sordu. İnsanlar ‘haram gündür’ diye cevap verdiler. Rasûlullah daha sonra: ‘Bu, hangi aydır?’ diye sordu. ‘Haram aydır’ diye cevap verdiler. Sonra: ‘Bu, hangi beldedir?’ diye sordu. ‘Haram beldedir’ diye cevap verdiler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: “Şüphesiz ki Allah, kanlarınızı ve mallarınızı (ravî; ırzlarınız kelimesini kullanıp kullanmadığını bilmiyorum, dedi) bu bel-deniz de, bu ayınız da, bu gününüzün hürmeti gibi birbirinize haram kılmıştır, tebliğ ettim mi?” buyurdu. İnsanlar ‘Rasûlullâh tebliğ etti’ diye cevap verdiler. Sonra Peygamber (s.a.s.): ‘Bunları, burada bulunan bulunmayana iletisin’ buyurdu”¹¹.

Ahmed b. Hanbel’in Rivâyeti’nin Analizi

Ahmed b. Hanbel: Hz. Peygamber > Bir Sahâbî > Ebû Nadre > Sa’îd el-Cureyrî > İsmâil > Ahmed b. Hanbel.

Ahmed b. Hanbel’in rivâyet ettiği bu senedde, hadîsin sahabe ravîsi bilinmemektedir. Ebû Nadre, rivâyeti Hz. Peygamber’in teşrîk günlerinin ortasında irad ettiği hutbesini işiten birinin kendisine haber verdiğini belirtmekle yetinmekte, ilgili sahâbînin adını zikretmemektedir.

Ebû Nadre el-Münzîr b. Mâlik

İbn Hibbân’ın (v. 354) verdiği bilgiye göre, Ebû Nadre künyeli ravî, el-Münzir b. Mâlik olup Basra ehliendendir. İbn Ömer ve Ebû Sa’îd’den rivâyette bulunmuştur. Konuşmasının fasihliği ile tanınmaktadır. Ömrünün sonuna doğru felçe maruz kalmıştır. Kendisinden Katâde ve Suleymân et-Teymî rivâyette bulunmuştur. H.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı yay., İstanbul, 1992, V, 411; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Musnedu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (I-XXXXX), (thk. Şu’ayb el-Arnâvût vd.), Muessesetu’r-risâle, Beyrût 1421/2001, XXXVIII, 474. Şu’ayb el-Arnâvût, hadisin dipnotunda isnâdının sahîh olduğu tespitinde bulunmuştur. Bkz. aynı yer, dipnot 3.

108 veya 109'da vefât eden Ebû Nadre, cenaze namazını ise Hasan-ı Basrî'nin kıldırmasını vasiyet etmiştir. Sika bir ravîdir¹². Ayrıca diğer hadîs imamlarına göre de Tabî'nin sikâlarındandır¹³. Ebû Nadre, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'în, Ebû Zur'a, Nesâî, İbn Sa'd'a göre de sikadır¹⁴. el-Mizzî (v. 742) Ebû Nadre'nin, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdillâh, Abdullah b. ez-Zubeyr, Abdullah b. 'Abbâs, Abdullah b. Ömer, Alî b. Ebî Tâlib, İmrân b. Husayn, Ebû Zer el-Gıfârî, Ebû Sâid b. el-Hudrî gibi sahâbeden bir çok kimse-den hadîs rivâyet ettiğini belirtmektedir¹⁵. Isbahânî (v. 428) ise 'Amr b. Alî'nin sözünü naklederek, Ebû Nadre'nin bu sahâbilerin hangilerinden ne tür konularda hadîs rivâyetinde bulunduğunu açıklamaktadır¹⁶. Hadîsin isnâdında yer alan Sa'îd b. İyâs el-

¹² İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Kitâbu's-sikât*, Dâiretu ma'ârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd 1393/1973, V, 420. İbn Hibbân aynı kısımda bazen hatada bulunduğunu da ifade etmektedir. Ebû Nadre'nin hayatı için bkz. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Munî ' el-Basrî ez-Zuhrî, *Tabakâtü'l-kubrâ*, (I-VIII), Dâru sâdır, Beyrût, ty., VII, 208; Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh el-Isbahânî, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Dâru'l-fikr, Beyrût, ١٩٩٦/1416, III, 97-101; Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* (I-XXIII), (thk. Şu'ayb el-Arnâvût), Muessesetu'r-risâle, Beyrût ١٤٠٢/1982, IV, 529-532; el-'Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Meğâniyu'l-ahyâr fi şerhi esâmi-i ricâli Ma'âni'l-âsâr*, (thk. Muhammed Hasen İsmâil), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrût 1426/2006, III, 80.

¹³ el-'İclî, Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma'rifetu's-sikât* (thk. Abdu'l-'Alîm Abdu'l-'Azîm el-Bestevî), Mektebetu'd-dâr, el-Medînetu'l-Munevvere, 1405/1985, II, 298; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, (thk. Muhammed Avvâme), Dâru'r-reşîd, Suriye, 1406/1986, s. 546; Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, (thk. Alî Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrût 1416/1995, VI, 515.

¹⁴ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XXVIII /510. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, X, 303; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, VI, 515.

¹⁵ el-Mizzî, Cemâluddin Ebi'l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Muessesetu'r-risâle, Beyrût 1413/1992, XXVIII, 510; İbn Hacer, Şihâbuddîn Ebi'l-Fadl Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, (I-XII), Dâiretu'l-ma'ârif, Haydarâbâd 1325; X, 302-303.

¹⁶ el-Isbahânî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Mencuveyh, *Ricâlu Sâhîh-i Muslim*, II, 249. Buna göre Ebû Nadre, meselâ Ebû Sa'îd el-Hudrî'den, imân, namaz, zekât, oruç, hac vb. konularında rivâyette bulunmuştur. Câbir b. Abdillâh'dan, namaz, oruç, hac, nikâh, fezâil, fiten, buyû' konularında, İbn 'Abbâs'dan buyû' konusunda rivâyette bulunmuştur. Bkz. el-Isbahânî, *Ricâlu Sâhîh-i Muslim*, II, 249.

Cureyrî de kendisinden hadîs rivâyet eden râvîlerdendir¹⁷. Şu halde Ebû Nadre hadîs imamlarının hemen hemen tamamına göre¹⁸ sikâ bir râvîdir. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*lerinde de rivâyetleri yer almaktadır¹⁹.

Sa'îd b. İyâs el-Cureyrî

Künyesi Ebû Mes'ûd olan Sa'îd b. İyâs el-Cureyrî (v. 144) Basra ehlinde olup, Ebû Nadre ve Ebu'l-A'lâ'dan hadîs almıştır. Kendisinden de Sevrî, Şu'be ve Basralılar rivâyette bulunmuştur. Vefâtından üç sene önce ihtilâta maruz kalmış ancak fahiş bir ihtilâta sahip bulunmadığından sikâ râvîler kategorisine dahil edilmiştir²⁰.

el-'İclî (v. 261)'ye göre sika olan el-Cureyrî'den ihtilâtında iken kendisinden Yezîd b. Hârûn, Abdullâh b. el-Mubârek ve İbn Ebî 'Adî rivâyette bulunmuştur. İhtilâtından önce kendisinden rivâyette bulunanlar ve semâları en sağlam olanlar, Hammâd b. Seleme, İsmâil b. 'Uleyye ve Abdu'l-A'lâ olup, ihtilâta uğramadan sekiz sene önce ondan hadîs dinlemişlerdir. Kezâ Süfyân-ı-Sevrî ve Şu'be gibi hadîs imamları da ondan hadîs dinlemiştir²¹. İbn Adiy (v. 365) ise İbn Ebî Meryem'e, Sa'îd'in ihtilâtından önce kim ondan hadîs dinledi diye sorulduğunda, İsmâil (b. 'Uleyye) ve Bişr b. el-Mufaddal ve Sevrî diye cevap verdiğini nakletmekte ve ihtilâtın-

¹⁷ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XXVIII, 509; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, X, 303; el-İsbahânî, *Ricâlu Sahîh-i Muslim*, II, 149. Kendisinden hadîs rivâyet eden diğer râvîler için adı geçen kaynaklara bakılabilir.

¹⁸ Zehebî'ye göre 'Ukaylî onu *Du'afâ*'da zikretmiştir. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, VI, 515. Ancak 'Ukaylî'nin eserinde bizzat Ebû Nadre'nin zayıflığına işaret eden bir değerlendirmesi bulunmamaktadır. Bkz. el-'Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. Mûsâ, *Kitâbu'd-du'afâ*, (thk. Hamdî b. 'Abdî'l-Mecîd), Dârû's-samî'i, Beyrût 2000/1420, IV, 1347.

¹⁹ Buhârî, "Şurû't" 4; Müslim, "Salâtu'l-Musâfirîn" 20, "Zekât" 47, "Radâ" 16; "Musâkât" 12; "Cihâd" 4; "Sayd" 7, "Fezâilu's-Sahâbe" 53, "Fiten" 19. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*lerinde yer alan rivâyetlerde, Ebû Nadre'nin sahabeden Câbir b. Abdillâh ile Ebû Sa'îd el-Hudrî'den rivâyette bulunduğu görülmektedir. Bu durum, konumuz olan rivâyeti Ebû Nadre'nin Ebû Sa'îd el-Hudrî ile Câbir b. Abdillâh'dan rivâyet etmesi ile de örtüşmektedir.

²⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 351; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, s. 233.

²¹ el-'İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 394.

dan önce kim ondan hadîs dinlediyse hadîsinin hüccet olduğu bilgisine yer vermektedir²².

el-Mizzî'nin naklettiğine göre, Ahmed b. Hanbel Sa'îd el-Cureyrî için "Basra ehlinin muhaddisidir" demiştir. Yahya b. Maîn'e göre sikadır. Ebû Hâtim ise, vefâtında önce hıfzı değişikliğe uğradı. Kim bu durumdan önce ondan hadîs yazdıysa bilsin ki o, salih ve hasenu'l-hadîstir, demiştir. Nesâî'ye göre de sikadır. Ebû Dâvûd'a göre ise Sa'îd el-Cureyrî'den en doğru nakilde bulunan İsmâil b. 'Uleyye'dir²³.

İsmâ'il b. 'Uleyye

İsmâil b. 'Uleyye, Benî Esed'in mevlâsı olup Basra ehliindendir. 'Uleyye ise annesinin adıdır. Esas adı İsmâil b. İbrahim b. Sehm b. Muksim'dir. H. 193 veya 194'de vefât etmiştir. Kendisinden Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Rahûye, Şu'be, Abdurrahman b. Mehdî, Alî b. el-Medînî ve Yahyâ b. Maîn gibi hadîs imamları da rivâyette bulunmuştur²⁴. Konumuz olan rivâyetin senedinde yer alan ve bir önceki ravî olan Sa'îd b. İyâs el-Cureyrî'den de hadîs rivâyet etmiştir²⁵.

Şu'be onun için reyhânetu'l-fukahâ ve seyyidu'l-muhaddisîn tabirlerini kullanmıştır. Hammâd b. Seleme de hadîs konusunda bir ihtilâfa düştüğünde, İsmail b. 'Uleyye'nin rivâyetini kabul ederek, söz İsmâil'in dediği gibidir, demiştir. Ahmed b. Hanbel de onun hakkında, Basra'da sağlamlıkta zirvedir, demiştir. Yahya b. Maîn'e göre de sika ve sadûk bir ravîdir. Ebû Dâvûd es-Sicistânî de İsmâil b. 'Uleyye ve Bîşr b. el-Mufaddal dışında hata etmeyen ravî/muhaddis yoktur demiştir. İmam Nesâî'ye göre de sika bir ravîdir²⁶.

²² İbn 'Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adiy el-Curcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, (thk. Â. Ahmed Abdu'l-Mevcûd, A. Muhammed Muavvîd), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût ty., IV, 444-446.

²³ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, X, 340. Sa'îd b. İyâs el-Cureyrî için ayrıca bkz. İbn Hacer, İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, IV, 5-7

²⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 44-45; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, III, 26-27.

²⁵ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, III, 23.

²⁶ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, III, 27-32. İsmâil b. 'Uleyye hakkında ayrıca bkz. Zehbî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 373-377; İbn Hacer, *Takribu't-tehzîb*, s. 105; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, I, 275-279.

Değerlendirme

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'de rivâyet etmiş olduğu hadîsin isnâd analizine göre, hadîsin isnâdında ciddi bir problemin söz konusu olmadığı, senedinin muttal ve ravîlerinin tamamının sika oldukları görülmektedir. Buna göre hadîsin isnâdının sahîh olarak değerlendirilmesi mümkündür. Heysemî de hadîsin ravîlerinin Sahîh'in ricâlinden olduğunu belirtmektedir²⁷ Elbânî'nin değerlendirmesine göre de, bu sahîh bir isnâddır. Ravîlerinin tamamı da Müslim'in sikâ ravîleridir. Sadece Hz. Peygamber'den hadîsi işitenin ismi zikredilmemiştir. Bunun ise bir mahzuru söz konusu değildir. Çünkü o sahâbî olup, Hadîs usûlünde de belirtildiği üzere sahâbenin tamamı âdildir²⁸. Ayrıca Şevkânî de hadîsin isnâdını sahîh olarak değerlendirmiştir²⁹.

²⁷ el-Heysemî, Nüreddîn 'Alî b. Ebû Bekr, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, (I-XII), (thk. M. Abdulkadir Ahmed Atâ), Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, Beyrût 1422-2001, III, 441. Heysemî'nin eserinde kullandığı "ricâlu's-Sahîh" ifadesi hakkında Zekeriya Güler'in şu değerlendirmesini burada zikretmek yerinde olacaktır. "Heysemî'nin *Mecma'u'z-zevâid*'ini tahkik ederek eseri tekrar neşreden (Beyrut 1994) Abdullah Muhammed ed-Dervîş (bkz. Heysemî, *Buğyetü'r-râid fî tahkiki mecmâ'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid* (Mukaddime), I, 50) Sahîh'in ricâlî (ricâlu's-sahîh) tabiriyle müellif Heysemî'nin, Buhârî'nin değil Müslim'in Sahîh'ini kastettiğini belirtir. Ancak bu açıklamanın, Sahîh'in ricâlî tabirinin geçtiği her örnek için geçerli/yeterli olduğunu tahmin etmek hayli zordur. Söz konusu tabirle Heysemî bazen Buhârî'nin *Sahîh*' ini, bazen Müslim'in *Sahîh*' ini, bazan de her ikisini kastetmiş olabilir. İlgili hadisin isnâd zincirini araştırmak suretiyle bu belirsizliğin giderilmesi mümkündür. Ayrıca söz konusu tabirin kullanıldığı her hadisin sahîh olduğunu söylemek de güçtür. Çünkü böyle bir durumda, mesela bir râvînin müdellis veya senedin munkatı olması ihtimal dahilindedir. Bu itibarla "İsnâdı sahihtir" tabiri, "Ricâlî Sahîh'in ricâlidir" tabirine nisbetle daha kuvvetli görülmelidir". Bkz. Zekeriya Güler, "Vesile ve Tevessül Hadîslerinin Kaynak Değeri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2003, s. 56, dipnot no: 52.

²⁸ el-Elbânî, Muhammed Nâsuriddîn, *Silsiletu'l-ehâdisi's-sahîha*, (I-IX) Mektebetu'l-ma'ârif, er-Riyâd 1416/1996, VI, 450. Hadîs hakkında inceleme de bulunan Gökalp'e göre de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan bu rivâyetin senedi sıhhat şartlarını haizdir. Gökalp, *Vedâ hutbesi rivâyetlerinin tetkiki*, s. 115. Bu hususta sahâbenin tamamının âdil olduğu ancak zabt bakımından tamamının bir olmadığı gözardı edilmemelidir.

²⁹ eş-Şevkânî, Muhammed b. Âlî, *Neylu'l-evtâr min esrârî multeka'l-ahyâr*, (I-XVI), (thk. M. Subhî b. Hasen Hallâk), Dâru İbnî'l-Cevzî, er-Riyâd 1427, 9/378.

2) Abdullâh B. El-Mubârek'in Rivâyeti

Abdullah b. el-Mubârek (v. 181)*Müsned'*inde konumuzla ilgili hadisi şu şekilde nakletmektedir: Bize Sa'îd el-Cureyrî, Ebû Nadre'nin şöyle dediğini nakletti. Bana Mina'da Peygamber (s.a.s)'in hutbesini dinleyip tanıklık eden kimsenin haber verdiğine göre o şöyle dedi: Rasûlullah (s.a.s) teşrîk günlerinin ortasında ayağa kalktı ve: "Ey insanlar! Dikkat edin, şüphesiz Rabbiniz birdir. Kezâ babanız da birdir. Dikkat edin! Arab'ın aceme, acemin Arab'a, kırmızının siyaha, siyahın kırmızıya takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur...." buyurdu³⁰.

Abdullah b. el-Mubârek'in Rivâyetinin Analizi

Abdullah b. el-Mubârek: Hz. Peygamber > Bir Sahâbî > Ebû Nadre > Sa'îd el-Cureyrî > Abdullah b. el-Mubârek.

Abdullah b. el-Mubârek'in *Müsned'*inde yer alan rivâyet, yine Ebû Nadre, Sa'îd el-Cureyrî kanalıyla gelmekte, Sa'îd b. el-Cureyrî'den Abdullah b. el-Mubârek, nakletmektedir. Ebû Nadre ve Sa'îd el-Cureyrî'nin ricâl ilmindeki yerinden daha önce bahsedildiğinden geriye yalnız Abdullah b. el-Mubârek kalmaktadır. Abdullah b. el-Mubârek ise sika aynı zamanda meşhûr bir muhaddisdir³¹.

Değerlendirme

Abdullah b. el-Mubârek'in *Müsned'* inde yer alan bu rivâyetin isnâdındaki ravîler Ahmed b. Hanbel'in rivâyetindeki ravîlerin aynısı olup, farkı bu defa el-Cureyrî'den hadisini nakledenin İbnu'l-Mubârek olmasıdır. Dolayısıyla İbnu'l-Mubârek dahil tüm râvîler sikadır ve senededeki de muttasıldır. Yalnız bu rivâyetin eleştiriye açık yönü, el-'İclî'nin ifadesine göre, İbnu'l-Mubârek'in hadisi el-Cureyrî'nin ihtilâta düşmesinden sonraki dönemde ondan almasıdır³². Bu bakımdan hadisin alınması, el-Cureyrî'nin

³⁰ Abdullah b. el-Mubârek, *Müsnedu Abdillâh ibni'l-Mubârek*, (thk. Subhî el-Bedî es-Sâmarrâî), Mektebetu'l-ma'ârif, Riyâd, 1407, III/146-147 (hd. No: 239). *Müsned'*in rivâyet isnâdı için bkz. age., III, 115-116.

³¹ el-'İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 54-57; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 7; el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, (I-XIV), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrût ty., X, 152-169; Zehebî, *Siyer*, VIII, 378-421; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XVI, 16-24; 'Aynî, *Meğâniyu'l-ahyâr*, III, 147-150.

³² el-'İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 394.

zabtında sorun yaşadığı döneme tekâbül ettiğinden, bu rivâyeti sıhhat bakımından Ahmed b. Hanbel'in rivâyeti ile aynı seviyede değildir. Ancak biraz önce de ifade edildiği gibi el-Cureyrî fahiş bir ihtilâta sahip bulunmadığından sika kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu rivâyeti Ahmed b. Hanbel'in rivâyetini takviye eden bir rivâyet olarak görmek daha uygundur.

3) el-Hâris B. Ebî Usâme'nin Rivâyeti

Konumuz olan hadîs, el-Hâris b. Ebî Usâme (v. 282) tarafından *Müsned'*inde şu isnâdla rivâyet edilmiştir. Hâris dedi ki: Bize Abdulvahhâb b. Atâ haber verdi. O da dedi ki: Bize Sa'îd el-Cureyrî'nin, Ebû Nadre'den haber verdiğine göre o şöyle dedi: Bana Peygamber (s.a.s)'in teşrîk günlerinin ortasındaki -el-Cureyrî tereddüt etti- hutbesine tanıklık eden kimsenin haber verdiğine göre Rasûlullah şöyle buyurdu: "Ey insanlar! Şüphesiz Rabbiniz birdir, babanız da birdir. Arabın aceme bir üstünlüğü yoktur. - Abdulvahhâb dedi ki: Zannediyorum o (el-Cureyrî) şöyle dedi: Allah'a takvâ dışında. Peygamber (s.a.s) sonra: 'Tebliğ ettim mi?' diye sordu. İnsanlar: 'Evet' dediler. Bunun üzerine: 'Burada bulunan bulunmayana ulaştırın' buyurdu..."³³.

el-Hâris b. Ebî Usâme'nin Rivâyetinin Analizi

el-Hâris b. Ebî Usâme: Hz. Peygamber > Bir sahâbî > Ebû Nadre > Sa'îd el-Cureyrî > Abdulvahhâb b. Atâ > el-Hâris b. Ebî Usâme.

el-Hâris'in *Müsned'*inde rivâyet ettiği hadîsin isnâdı, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*indeki isnâdla aynı olup, farkı sadece Sa'îd el-Cureyrî'den bu defa hadîsi nakledenin Abdulvahhâb b. Atâ'nın olmasıdır. Dolayısıyla daha önce diğer ravîlerden bahsedildiği için burada el-Hâris b. Ebî Usâme ve Abdulvahhâb b. Atâ'nın ricâl ilmindeki yeri üzerinde durulacaktır.

³³ el-Heysemî, Nüreddîn Alî b. Suleymân, *Buğyetu'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, (I-II) (thk. H. Ahmed Sâlih el-Bâkîrî), el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Medînetu'l-Munevvere, 1413/1992, I, 193. Hadisin devamı için aynı yere bakılabilir.

el-Hâris b. Ebî Usâme

el-Hâris b. Ebî Usâme'nin tam adı el-Hâris b. Muhammed b. Ebî Usâme Ebû Muhammed et-Temîmî (v. 282) olup, aralarında Yezîd b. Harûn ve Abdulvahhâb b. Atâ'nın da bulunduğu kimselerden hadîs dinlemiştir. Kendisinden de Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ebû Bekr eş-Şâfî gibi kimseler hadîs nakletmiştir. *Müsned* sahibidir. Sika ve sadûktur. İbn Hibbân da onu *es-Sikât*'ta zikretmiştir. Zehebî (v. 748) ise İbn Hazm'a göre zaîf olduğunu nakletmektedir. Ancak hadîs imamlarının ekseriyetine göre, sadûk ve güvenilir olarak değerlendirilmiştir³⁴.

Abdulvahhâb b. Atâ

Esas adı Abdulvahhâb b. Atâ el-Hıfâf Ebû Nasr el-'İclî (v. 204)'dir. Süleyman et-Teymî, Mâlik, Sa'îd İbn Ebî Arûbe, Sa'îd el-Cureyrî gibi kimselerden hadîs dinlemiştir. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn ve el-Hâris b. Ebî Usâme vs. hadîs rivâyet etmiştir³⁵. Dârekutnî'ye göre sikadır. Osman b. Ebî Şeybe'ye göre *kezzâb* değildir. Buhârî'ye göre ise hadîsi yazılabilir³⁶. Abdulvahhâb'a İbn Hibbân *es-Sikât*'ta yer vermektedir³⁷. İbnu'l-Cevzî ise Ahmed b. Hanbel'e göre Abdulvahhâb *zâifu'l-hadîs*, *muztarib*, İbn Ebî Hatim er-Râzî'ye göre *leyse bi-kaviyyi'l-hadîs*, Nesâî'ye göre *leyse bi'l-kaviyy* olduğunu nakletmektedir³⁸. İbn Hacer sadûk olmakla beraber, bazen hata ettiğini, tedlisde bulunduğunun ifade edildiğini nak-

³⁴ Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, VIII, 218-219; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 183; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Alî (v. 597), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (I-XIX), (thk. Muhammed ve Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-kutubi'l- 'ilmiyye, Beyrût 1412/1992, XII, 350; Zehebî, *Siyer*, XIII, 388; Zehebî, *Lisânu'l-mizân*, (I-X), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 1423/2002, II, 527; İbn Nokta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdulganî (v. 629), *et-Takyîd li-ma'rifeti'r-ruvâi's-sunen ve'l-mesânîd*, (I-II), Dâiretu'l-ma'ârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd-Hind 1403/1983, I, 317-318.

³⁵ Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, XI, 21; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XVIII, 509; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, VI, 450-453.

³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, VI, 453.

³⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 133.

³⁸ İbnu'l-Cevzî, Cemâluddin Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Alî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, (I-III), (thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Dâru'l-kutubi'l- 'ilmiyye, Beyrût 1406/1986, II, 158. Ayrıca bkz. Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, XI, 21-25; Zehebî, *Siyer*, IX, 451-454; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XVIII, 513; 'Aynî, *Meğâniyu'l-ahyâr*, III, 302.

letmektedir³⁹. Kısacası ricâl kaynaklarına bakıldığında Abdulvahhâb b. Atâ üzerinde hadîs imamlarınca farklı değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Ancak sika ve güvenilir olduğu yönündeki değerlendirmelerin ağır bastığını söylemek mümkündür.

Değerlendirme

el-Hâris'in *Müsned'* inde naklettiği bu rivâyete bakıldığında, isnâdını çok sahîh olmasa da çok zayıfta olmadığı görülmektedir. Buna göre isnâd yönünden bu rivâyeti hasen olarak değerlendirmek mümkündür. Rivâyetin önem arzettiği temel hususiyet ise, Ahmed b. Hanbel ve Abdullah b. el-Mubârek'in *Müsned'*lerinde Ebû Nadre > Sa'îd el-Cureyrî kanalıyla gelen rivâyeti takviye etmesidir. Elbânî'ye göre ise el-Hâris hadîsi, Abdulvahhâb b. Atâ > Sa'îd el-Cureyrî senediyle rivâyet etmekle, İsmâil b. 'Uleyye'ye mutâbaat etmiştir ki bu güçlü bir mutâbaattır. Zira Abdulvahhâb, Müslim'in "Sahîh"indeki ravîlerinden sika bir ravîdir⁴⁰. Buna göre Elbânî, el-Hâris'in bu rivâyetini, Ahmed b. Hanbel'in İsmâil b. 'Uleyye > Sa'îd el-Cureyrî senediyle naklettiği rivâyetin tâbî'i (mutâbaatı) olarak değerlendirmiştir.

4) el-Bezzâr'ın Rivâyeti

Ebû Bekr el-Bezzâr (v. 292) da hadisi nakleden hadîs imamlarından biridir. İbn Hacer tarafından te'lîf edilen *Muhtasaru zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr* adlı eserde yer alan rivâyeti el-Bezzâr şu isnadla nakletmektedir: Bize Yahya b. Muhammed b. es-Seken haber verdi. O da dedi ki: Bize Hibbân b. Hilâl haber verdi. O da: Bize Ca'fer b. Süleymân'ın, el-Cureyrî'den onun da Ebû Nadre'den haber verdiği göre o şöyle dedi: Bunu yalnız Ebû Sa'îd (el-Hudrî kanalıyla) biliyorum. O, Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu dedi: "Şüphesiz

³⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, s. 368.

⁴⁰ el-Elbânî, *Silsiletu'l-ehâdisi's-sahîha*, VI, 450. Ancak Abdulvahhâb'ın, Saîd el-Cureyrî'nin ihtilata maruz kalmasından önce mi yoksa sonra mı ondan hadis aldığı bilinmediği de ifade edilmiştir. Bkz. el-Bûsîrî, Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâil, *İthâfu'l-hıyera bi-zevâidi'l-mesânidi'l-aşera*, (I-VIII), (thk. Dâru'l-mişkât), Dâru'l-vatan, er-Riyâd 1420/1999, I, 218. Benzer anlamda ve takviyeli ve şevâhid hadisleri için bkz. el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Sahîhu't-tergîb ve't-terhîb* (I-III), Mektebetu'l-ma'ârif, er-Riyâd, 1421/2001, III, 133-136.

Rabbınız birdir. Babanız da birdir. Arabın arap olmayana, kırmızının siyaha takvâ dışında asla bir üstünlüğü yoktur”⁴¹.

el-Bezzâr'ın Rivâyetinin Analizi

el-Bezzâr: Hz. Peygamber > Ebû Sa'îd (el-Hudrî) > Ebû Nadre > el-Cureyrî > Ca'fer b. Süleymân > Hibbân b. Hilâl > Yahya b. Muhammed b. es-Seken > el-Bezzâr.

el-Bezzâr tarafından rivâyet edilen hadis, yine Ebû Nadre ve el-Cureyrî kanalıyla nakledilmektedir. Ancak burada dikkat çeken husus, hadisi Hz. Peygamber'den nakleden sahâbî râvîsinin de isminin zikredilmiş olmasıdır. Buna göre Ebû Nadre hadisi sahabeden Ebû Sa'îd el-Hudrî'den nakletmektedir. Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin en çok hadis rivâyet eden ve bilinen bir sahâbî olması, daha önce Ebû Nadre ve el-Cureyrî hakkında da bilgi verilmiş olması sebebiyle, yalnız el-Bezzâr ve diğer râvîler hakkında bilgi verilerek değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî el-Bezzâr

Hatîb Bağdâdî'ye göre el-Bezzâr'ın tam adı Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik Ebû Bekr el-İtkî (v. 292)'dir. Basra ehlinde olup el-Bezzâr diye bilinmektedir. Sika bir ravîdir ve *Müsned* sahibidir. Hadisler üzerinde tenkidlerde bulunmuş ve illetlerini açıklamıştır⁴². Darekûtnî onu sika olarak değerlendirip övmüş, ancak hadislerde hataları bulunduğunu belirtmiştir. Bu nedenle Nesâî onu cerhetmiştir. Ebû Saîd b. Yûnus'a göre hadis hafızıdır⁴³. İbn Hacer'e göre sadûktur⁴⁴.

⁴¹ İbn Hacer, Şihâbuddîn Ebî'l-Fazl b. İbn Hacer el-'Askalânî, *Muhtasaru zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr*, (thk. Sabrî b. Abdilhâlik Ebû Zer), Müessesetu'l-Kütübîs-Sikâfiyye, Beyrût 1412/1992, II, 224. Bezzâr Müsnedi'nde ise benzer anlamda şu hadisi nakletmektedir: "Hepiniz Âdem'in oğullarıdır. Âdem de topraktan yaratılmıştır. Bir kısım kavimler ya babalarıyla övünmeye son vereceklerdir, ya da Allah yanında mayıs böceğinden daha aşağı olacaklardır". el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, *Müsnedu'l-Bezzâr (el-Bahru'z-zehhâr)*, (thk. Mahfûz-urrahmân Zeynullâh), Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikem, el-Medînetu'l-Munevvere, 1415/1995, V, 340.

⁴² el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 334.

⁴³ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 334; ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 166; a.mlf, *Siyer*, XIII, 554-556.

⁴⁴ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I, 237.

Yahya b. Muhammed b. es-Seken

İbn Hibbân'a göre sika bir ravî olan⁴⁵ Yahya b. Muhammed b. es-Seken b. Habîb el-Kureşî Ebû Ubeyd el-Basrî (v. 250'den sonra), Muâz b. Hişâm, Yahyâ b. Kesîr ve Hibbân b. Hilâl gibi ravîlerden hadis nakletmiştir. Kendisinden de Buhârî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Huzeyme ve Bezzâr gibi hadis imamları rivâyette bulunmuştur. Nesâî onun hakkında "lâ be'se bih", başka bir yerde "sika" demiştir⁴⁶.

Hibbân b. Hilâl

Hibbân b. Hilâl el-Bâhilî Ebû Hubeyb el-Basrî (v. 216) sika bir ravî olup⁴⁷ Hammâd b. Seleme, Şu'be, Saîd b. Zeyd, Ma'mer b. Râşid gibi hocalardan rivâyette bulunmuş, kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Sa'îd ed-Dârimî, Abd b. Humeyd, Alî b. el-Medînî, Muhammed b. Beşşâr gibi ravîler hadis nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre Basra'da sağlamlıkta zirvededir. Yahyâ b. Ma'în, Tirmizî ve Nesâî'ye göre sikadır⁴⁸.

Ca'fer b. Suleymân

el-'İclî ve İbn Hibbân göre sika bir ravîdir⁴⁹. Adı Ca'fer b. Suleymân ed-Dab'î Ebû Suleymân el-Basrî (v. 178) dir. Aralarında Sa'îd b. İyâs el-Cureyrî'nin de bulunduğu ravîlerden hadis almıştır. Kendisinden de isnadda yer alan Hibbân b. Hilâl'in yanı sıra, Sufyânü's-Sevrî, Abdullâh b. Mubârek ve Abdurrahmân b. Mehdî gibi hadis imamları rivâyette bulunmuştur. Şiîliğe meyli sebebiyle hadislerinin yazılamayacağı ve zayıf bir ravî olduğu yönünde farklı değerlendirmeler bulunsa da, Yahyâ b. Ma'în, Alî b. el-Medînî ve Muhammed b. Sa'd'a göre sikadır⁵⁰.

⁴⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 269.

⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XXXI, 518-520; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, XI, 239, a.mlf, *Takrîbu't-tehzîb*, s. 596; el-'Aynî, *Meğâniyu'l-ahyâr*, V, 255.

⁴⁷ el-'İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 280; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 214.

⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, V, 328-330; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, II, 149-150, a.mlf, *Takrîbu't-tehzîb*, s. 149; el-'Aynî, *Meğâniyu'l-ahyâr*, I, 167.

⁴⁹ el-'İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 268; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 140.

⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, V, 43-49; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, II, 81-83, a.mlf, *Takrîbu't-tehzîb*, s. 140.

Değerlendirme

el-Bezzâr tarafından nakledilen bu rivâyetin senedi muttasıl olup, ravîlerinin de sika olduğu anlaşılmaktadır. Heysemî de, el-Bezzâr'ın mezkûr ravîlerinin aynı zamanda *Sahîh*'in ravîleri olduğunu belirtmektedir⁵¹. el-Isbehânî'ye göre de senedde yer alan, Hibbân b. Hilâl ve Ca'fer b. Suleymân Müslim'in *Sahîh*'in ravîlerindendir⁵². Ayrıca kaynaklarda rivâyete ilişkin şâzz ve illetten bahsedilmediği için, sıhhati hususunda ciddi bir problem gözükmemektedir.

5) el-Mehâmîlî'nin Rivâyeti

Konumuzla ilgili rivâyeti el-Huseyn b. İsmâ'îl b. Muhammed el-Mehâmîlî (v. 330) "*Emâli*" adlı eserinde şöyle rivâyet etmektedir: Bize Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî haber verdi. O da dedi ki: Bize İsmâîl b. İbrâhîm haber verdi. O da dedi ki: Bize Sa'îd el-Cureyrî, Ebû Nadre'nin şöyle rivayet ettiğini haber verdi. Teşrîk günlerinin ortasında Minâ'da Rasûlullâh (s.a.s)'in –deve üzerinde- konuşmasına şahitlik eden kimsenin bize haber verdiğine göre O (s.a.s) şöyle buyurdu: "Ey insanlar, dikkat edin Rabbiniz birdir. Dikkat edin, Arabın-Arap olmayana bir üstünlüğü yoktur. Dikkat edin, siyahın kırmızıya takvâ dışında asla bir üstünlüğü yoktur. Dikkat edin, tebliğ ettim mi?". İnsanlar da: "Evet" diye cevap verdiler. Sonra şöyle buyurdu: "Burada hazır bulunan, bulunmayana bunu ulaştırın"⁵³.

el-Mehâmîlî'nin Rivâyetin Analizi

el-Mehâmîlî: Hz. Peygamber > Bir sahâbî > Ebû Nadre > Sa'îd el-Cureyrî > İsmâ'îl b. İbrâhîm > Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî > el-Mehâmîlî.

el-Mehâmîlî de önceki kaynaklarda olduğu gibi hadisi İsmâîl b. İbrâhîm ('Uleyye), Sa'îd el-Cureyrî, Ebû Nadre kanalıyla rivayet

⁵¹ el-Heysemi, *Mecma'u'z-zevâid*, VIII, 104.

⁵² el-Isbahânî, *Ricâlu Sahîh-i Muslim*, I, 123, 165. Ancak Yahyâ b. Muhammed b. es-Seken'in de Müslim'in râvîleri olduğuna ilişkin bir bilgiye ulaşamadık. Bu bakımdan Heysemî'nin yalnız bu iki râvîyi kastettiği anlaşılmaktadır.

⁵³ el-Mehâmîlî, el-Hâfız el-Huseyn b. İsmâ'îl B. Muhammed, *Emâliyi'l-Mehâmîlî*, (thk. H. Abdulmecîd es-Selefi), Dâru'n-Nevâdir, Beyrût 1427/2006, s. 137.

etmektedir. Bu râvîler hakkında daha önce bilgi verildiğinden, burada sadece el-Mehâmilî ile Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî'nin ricâl ilmindeki yerine değinilecektir.

el-Huseyn b. İsmâ'îl b. Muhammed el-Mehâmilî

el-Mehâmilî'nin tam adı el-Kâdî Ebî 'Abdillâh el-Huseyn b. İsmâ'îl b. Muhammed b. İsmâ'îl b. Sa'îd b. Ebân ed-Dabbî el-Mehâmilî (v. 330)'dir. İmam Buhârî ve Bezzâr gibi meşhur imamlardan hadis dinlemiştir. Rivâyetin senedinde yer alan Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî de hadis aldığı hocaları arasında bulunmaktadır. Kendisinden de başta Dârekutnî ve Taberânî hadis rivâyet etmiştir. Kûfe'de uzun süre kadılık yapmıştır. Hadis imamı, *Sünen* sahibi ve sika bir ravîdir⁵⁴.

Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî

Künyesi Ebû Yusuf olup, adı Ya'kûb b. İbrahim b. Kesîr el-Abdî el-Kaysî ed-Devrakî (v. 252)'dir. İsmail b. Uleyye, Sufyan b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn gibi meşhur ravî ve imamlardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de İmam Buhârî, Ebû Zur'a er-Râzî, Ebû Hatim er-Râzî, el-Huseyn b. İsmâ'îl el-Mehâmilî gibi hadis imamları da rivayette bulunmuştur. İmam Nesâî'ye göre sikadır. İbn Hibbân *da es-Sikât'* ta zikretmiştir⁵⁵.

Değerlendirme

el-Mehâmilî tarafından da nakledilen konumuzla ilgili rivâyetin senedindeki ravîler sika olup, senedi de muttasıldır. Bu bakımdan isnadını sahih olarak değerlendirmek mümkündür⁵⁶.

⁵⁴ Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, VIII, 19-23; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 31; Zehebî, *Siyer*, XV, 258-269; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 327; 'Aynî, *Meğâniyu'l-ahyâr*, V, 472.

⁵⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 286; Mizzî, *Tehzîb*, XXXII, 311-314; 'Aynî, *Meğâniyu'l-ahyâr*, V, 472.

⁵⁶ İbnu'l-Cevzî de el-Mehâmilî'ye kadar ulaşan bir isnadla hadisi *Musîru'l-garâm* adlı eserinde nakletmekte olup hadisin isnadına ilişkin menfi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Ebu'l-Ferec Abdurrahmân, Musîru'l-garâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*, (thk. M. Muhammed Huseyn ez-Zehebî), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1415/14995, s. 340

6) et-Taberânî'nin *El-Mu'cemu'l-Evsat*'taki Rivâyeti

Konumuzla ilgili rivâyeti Taberânî (v. 360) de *el-Mu'cemu'l-Evsat*'da şöyle nakletmiştir: Bize Abdurrahman b. Selm haber verdi. O da dedi ki: Bize Sehl b. Osmân haber verdi. O da dedi ki: Bize Ebu'l-Münzir el-Varrâk, el-Cureyrî'den, o da Ebû Nadre'den, o da Ebû Sa'îd'den haber verdi ki o şöyle dedi: Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu: "Rabbınız birdir. Babanız da birdir. Arabın aceme, ace-min araba, kırmızının siyaha, siyahın kırmızıya takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur"⁵⁷.

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Evsat*'taki Rivâyetin Analizi

Taberânî: Hz. Peygamber > Ebû Sa'îd (el-Hudrî) > Ebû Nadre > (Sa'îd) el-Cureyrî > Ebu'l-Münzir el-Varrâk > Sehl b. Osmân > Abdurrahman b. Selm > Taberânî.

Taberânî'ye göre, bu hadîsi el-Cureyrî'den bu isnâdla sadece Ebu'l-Münzir el-Varrâk rivâyet etmektedir. Sehl b. Osman da onda tefer-rüd etmiştir. Hadîs Ebû Sa'îd el-Hudrî'den de sadece bu isnâdla rivâyet edilmiştir⁵⁸.

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ta rivâyet ettiği bu hadîsin isnâdı yine Ebû Nadre ve Sa'îd el-Cureyrî kanalıyla gelmektedir. Burada sahabe ravîsi olarak da Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin zikredildiği görülmektedir. Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin meşhûr bir sahâbî olması, Ebû Nadre ile el-Cureyrî hakkında da daha önce bilgi verildiğinden, burada yalnız seneddeki diğer ravîlerin ricâl ilmindeki durumuna değinilecektir.

Ebu'l-Münzir el-Varrâk

Adı Yusuf b. Atiyye el-Bâhilî Ebu'l-Münzir el-Varrâk el-Kûfî'dir. Hadîs otoritelerine göre metrûk, zaîf ve sika olmayan bir ravîdir. Hadîs uydurmakla da itham edilmiştir⁵⁹.

⁵⁷ et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyub, *el-Mu'cemu'l-evsat* (I-X), (thk. Tark b. 'Ivazullah b. Muhammed ve Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî), Dâru'l-Harameyn, el-Kahire, 1415, V, 86.

⁵⁸ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 86-87.

⁵⁹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XXXII, 447; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, s. 611; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IX, 470.

Sehl b. Osmân

Adı Sehl b. Osman b. Fâris el-Kindî Ebû Mes'ûd el-Askerî'dir. Sika ve sadûktur. Kendisinden İmam Müslim gibi büyük hadîs imamları hadîs rivâyet etmiştir. H. 240 (veya 235) de vefât etmiştir⁶⁰. Kaynaklarda Ebu'l-Münzir el-Varrâk'tan hadîs aldığına ilişkin bir kayıt ve delile rastlanılamamıştır.

Abdurrahman b. Selm

Ebû Yahyâ Abdurrahman b. Muhammed b. Selm er-Râzî'dir. Hadîs hafızlarından ve sikadır. Müsned ve tefsir musannifidir. Senedde yer alan bir önceki ravî Sehl b. Osman'dan da hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden Ebu's-Şeyh, Taberânî gibi imamlar hadîs rivâyet etmiştir. H. 291'de vefât etmiştir⁶¹.

Değerlendirme

Hadîsin isnâdında sika olmayan ve hadîs uydurmakla itham edilen Ebu'l-Münzir el-Varrâk adlı ravînin bulunması nedeniyle, hadîsin sıhhat noktasında problem arzettiği görülmektedir. Dolayısıyla geçerli sıhhat şartlarını hâiz bulunmadığından, hadîsin isnâdını sahîh olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu bakımdan bu rivâyet, zayıflık noktasında şiddetli bir zaafa sahiptir.

Heysemî ise, hadîsin Taberânî ve Bezzâr tarafından nakledildiğini ifade ederek, Bezzâr'ın râvîlerinin, *Sahîh*'in râvîlerinden olduğunu belirtmektedir⁶².

7) et-Taberânî'nin *el-Mu'Cemu'l-Kebîr*'deki Rivâyeti

Taberânî ayrıca *el-Mu'Cemu'l-kebir*'de hadîsi şu isnâdla da rivâyet etmiştir: Bize Ahmed b. Abdillâh b. Mehdî Ebû Abdillâh el-Kâdî er-Râmehurmuzî haber verdi. O şöyle dedi: Bana Muhammed b.

⁶⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 292; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XII, 197-199; Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretu'l-huffâz*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, ty, II, 452; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, s. 258; a.mlf., *Tehzîbu't-tehzîb*, IV, 255-256; 'Aynî, *Meğâniyu'l-ahyâr*, I, 462.

⁶¹ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 690-691.

⁶² el-Heysemi, *Mecma'u'z-zevâid*, VIII, 104. Ebu's-Şeyh (v. 329) de hadisi *et-Tevbîh*'de rivâyet etmiştir. Senedinde Ebu'l-Münzir el-Varrâk olduğu için bu rivâyet de sıhhat şartlarını haiz değildir. Bkz. Ebu's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed el-İsbahânî, *et-Tevbîh ve't-tenbîh*, (thk. Ebu'l-Eşbâl Hasen b. Emîn), Mektebetu't-tev'iyye, Cîze, ty., s. 259-260.

Muhammed b. Merzûk haber verdi. O da şöyle dedi: Bize Fehd b. el-Buhterî b. Şu'ayb b. Ömer b. el-Ezrak haber verdi. O da dedi ki: Bana Şu'ayb b. Ömer rivâyet etti. O da şöyle dedi: Mekke'ye çıktığımda Dariyye denilen yerde iken bazı dostlarım bana: 'Rasûlullah (s.a.s) ile sohbeti bulunduğunu bildiğin biri var mı?' diye sordular. Ben de: 'Evet' dedim. 'Amr sonra: 'Şu yerde kurulu kubbenin/çadırın sahibi' dedi. Arkadaşlarıma: 'Kalkın ona gidelim' dedim ve gittik. Yanına varınca selam verdik, o da selamı aldı ve sonra: 'Bu insanlar da kim?' diye sordu. Biz de: 'Basra halkından insanlar' diye cevap verdik. Sonra da: 'Bize ulaştığına göre senin Peygamber (s.a.s) ile sohbetin varmış' dedik. Bunun üzerine şöyle dedi: 'Evet, Peygamber (s.a.s) ile beraber bulundum. Vedâ haccında minberinin altına oturdum. O (s.a.s) minbere çıktı, Allah'a hamd-u senâ ettikten sonra: "Şüphesiz Allah Teâlâ: "Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve dişiden yarattık. Birbirinizle tanışasınız diye sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, takvâca en ileride olanınızdır.." ⁶³. Takvâ dışında arabın aceme, acemin araba, siyahın beyaza, beyazın siyaha bir üstünlüğü yoktur...." buyurdu'. Kendisine: 'İsmin nedir?' diye sorduk. O da: 'Ben el-'Addâ b. 'Amr b. Âmir'im' diye cevap verdi ⁶⁴.

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'deki Rivâyetinin Analizi-
Taberânî: Hz. Peygamber > el-'Addâ b. 'Amr b. Âmir > Şu'ayb b. Ömer> Fehd b. el-Buhterî b. Şu'ayb b. Ömer b. el-Ezrak > Muhammed b. Muhammed b. Merzûk > Ahmed b. Abdillâh b. Mehdî Ebû Abdillâh el-Kâdî er-Râmehurmuzî > Taberânî.

Konumuzla ilgili Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de naklettiği yu-
karıdaki rivâyetin isnâdında sahâbî ravîsinin de yer aldığı görül-
mektedir. Ayrıca isnâdda yer alan diğer ravîlerin, önceki rivâyetle-
rin ravîlerinden farklılık arzemesi sebebiyle ravîler üzerinde tek
tek durulacaktır.

⁶³ el-Hucurât (49) 13.

⁶⁴ et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-kebîr* (I-XX) (thk. Hamdî Abdu'l-Mecîd es-Selefi), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, ty., XVIII, 12-13.

el-'Addâ b. 'Amr b. Âmir

Adı el-'Addâ b. Hâlid b. Hevze b. Hâlid b. Rabî'a b. 'Amr b. Âmir'dir. Sahâbîdir. Kendisinden isnâdda zikredilen Şu'ayb b. Ömer el-Ezrak da hadîs rivâyet etmiştir. Buhârî, Ebû Davûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin kitaplarında rivâyetleri bulunmaktadır⁶⁵.

Şu'ayb b. Ömer

Temel ricâl kaynaklarında hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Buhârî, Şu'ayb b. Ömer el-Ezrak el-Basrî'den bahisle ninesi Ümmü Salih'ten hadîs dinlediğine ve kendisinden de Mu'lâ b. Esed'in hadîs rivâyet ettiğine değinmektedir⁶⁶.

Fehd b. el-Buhterî b. Şu'ayb b. Ömer b. el-Ezrak

Temel ricâl kaynaklarında hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mizzî'ye göre bir sonraki ravî olan Muhammed b. Muhammed b. Merzûk kendisinden hadîs rivâyet etmiştir⁶⁷.

Muhammed b. Muhammed b. Merzûk

Muhammed b. Muhammed b. Merzûk el-Bâhilî, Basra ehliendendir. Sika ve sadûktur. Kendisinden İmam Müslim, Tirmizî ve İbn Mace gibi hadîs imamları da rivâyette bulunmuştur. H. 248'de vefât etmiştir⁶⁸.

Ahmed b. Abdillâh b. Mehdî Ebû Abdillâh el-Kâdî er-Râmehurmuzî

Taberânî'nin hadîsi kendisinden naklettiği bu ravînin ismi konusunda tereddüt ve problem söz konusudur. Ahmed b. Abdillâh b. Mehdî Ebû Abdillâh el-Kâdî er-Râmehurmuzî isimli bir ravîye kaynaklarda rastlanmamaktadır. Nitekim bir kaynakta da ravînin

⁶⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, (I-VIII), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, ty., IV, 227; İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 311; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XIX, 519; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII, 163-164.

⁶⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *et-Tarîhu'l-kebîr*, (I-XII), (Dr. Mahmûd Abdu'l-Mu'îd Hân), yy., ts., IV, 224.

⁶⁷ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XXVI, 378.

⁶⁸ Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, III, 199-200; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 125; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XXVI, 377-379; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, IX, 431-432; İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 505.

isminin Ahmed değil, Muhammed olduğu, dolayısıyla doğru isminin de, *Muhammed b. Abdillâh b. Mehdî Ebû Abdillâh el-Kâdî er-Râmehurmuzî* olduğu belirtilmiştir⁶⁹. Kendisi Muhammed b. Muhammed b. Merzûk⁷⁰ ve İbrahim b. Muhammed el-Halebî'den⁷¹ hadîs rivâyet etmiş olup, kendisinden de Ebu'l-Kâsım et-Taberânî hadîs rivâyet etmiş ve el-Kâdî diye onu tanıtmıştır. Ayrıca Ebû Muhammed er-Râmehurmuzî de kendisinden hadîs rivâyet etmiştir. Sadûka yakın bir ravîdir⁷². Bunun dışında temel kaynaklarda ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Değerlendirme

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de rivâyet ettiği bu hadîsin isnâdında bilinmeyen ravîlerin bulunması nedeniyle isnâdını sahih olarak değerlendirmek mümkün değildir. Nitekim Heysemî de, Taberânî'nin *el-Kebîr*'de rivâyet ettiği bu hadîsin isnâdının zayıf olduğunu belirtmektedir⁷³.

8) el-Beyhakî'nin Rivâyeti

Beyhakî (v. 458) ise hadîsi *Şu'abu'l-Îmân*'da, Ebu'l-Huseyn b. el-Fadl el-Kattân, Muhammed b. Osman b. Sâbit es-Saydalânî, Muhammed b. el-Fadl b. Câbir es-Sakatî, el-'Alâ b. Mesleme el-Hüzeli el-Basrî, Şeybe Ebû Kılâbe, el-Cureyrî, Ebû Nadre, Câbir b. Abdillâh kanalıyla rivâyet etmiştir. Bu isnadla gelen rivâyete göre Cabîr b. Abdillâh şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.s) teşrîk günlerinin ortasında vedâ hutbesinde bize hitap ederek şöyle buyurdu: “Ey insanlar! Şüphesiz Rabbiniz birdir, babanız da birdir. Dikkat edin, Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın Araba, kırmızının siyah üzerinde, siyahın da kırmızı üzerinde takvâ dışında asla bir üstün-

⁶⁹ el-Mansûrî, Ebu't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Alî, *Îrşâdu'l-kâsî ve'd-dânî ilâ terâcimi şuyûhi't-Taberânî*, Dâru'l-keyân, er-Riyâd 2006, s. 131. el-Mansûrî, ravînin isminin Muhammed olduğuna ilişkin Mizzî'nin *Tehzîbu'l-kemâl*'ini ve diğer birkaç eseri kaynak olarak gösterse de, ilgili kaynaklara bakıldığında ravî üzerindeki problem devam ettiği görülmektedir.

⁷⁰ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, XXVI, 379. Ancak ravînin ismindeki Mehdî ismi bu kaynakta Mihrân olarak yer almaktadır.

⁷¹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, II, 193.

⁷² el-Mansûrî, *Îrşâdu'l-kâsî*, s. 583-584.

⁷³ el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, III, 448.

lûgü yoktur. Allah katında en değerli ve üstün olanınız, takvâ bakımından en ileride olanınızdır....”⁷⁴.

el-Beyhakî'nin Rivâyetinin Analizi

Beyhakî: Hz. Peygamber > Câbir b. Abdillâh > Ebû Nadre > el-Cureyrî > Şeybe Ebû Kılâbe > el-Alâ b. Mesleme el-Hüzelî el-Basrî > Muhammed b. el-Fazl b. Câbir es-Sakatî > Muhammed b. Osman b. Sâbit es-Saydalânî > Ebu'l-Huseyn b. el-Fazl el-Kattân > Beyhakî.

Beyhakî'nin bu isnâdında hadîsin Ebû Nadre, el-Cureyrî kanalıyla bu defa Câbir b. Abdillâh'a isnâd edilerek Hz. Peygamber'den rivâyet edilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde sahabe ravîsi zikredilmezken, burada sahabe ravîsi de zikredilmektedir. Câbir b. Abdillâh'ın meşhûr bir sahâbî olması ve de daha önce Ebû Nadre ve el-Cureyrî hakkında bilgi verildiğinden yalnız seneddeki diğer ravîler üzerinde durulacaktır. Ancak burada hemen altını çizmek gerekir ki Beyhakî'nin hadîsin hemen akabinde belirttiği üzere, hadîsin isnâdında tanınmayan ve bilinmeyen kimseler bulunmaktadır⁷⁵.

Şeybe Ebû Kılâbe

İsnadda zikredilen Şeybe Ebû Kılâbe hakkında ricâl kitaplarında bir bilgi bulunmamaktadır⁷⁶. ed-Dûlâbî (v. 310) ise *el-Kunâ ve'l-Esmâ* adlı eserinde künyesi Ebû Kılâbe olan iki ravîden bahsetmektedir. Buna göre Sa'îd el-Cureyrî'den hadîs rivâyet eden Ebû Kılâbe Şeybe el-Kaysî'dir. Nitekim Ebû Kılâbe'nin, Sa'îd el-Cureyrî, Ebû Nadre, Câbir b. Abdillâh şeklinde bir başka isnâda daha yer vermektedir. Ancak Ebû Kılâbe'nin kimliğine ilişkin herhangi bir bilgi sunmamakta, cerh ve ta'dîline ilişkin bir değerlendirmede bulunmamaktadır⁷⁷. Bu da Ebû Kılâbe'nin meçhul bir ravî olduğunu göstermektedir.

⁷⁴ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân* (I-XIV), (thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî), Mektebetu'r-rüşd, er-Riyâd 1423/2003, VII, 132.

⁷⁵ Beyhakî, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, VII, 132.

⁷⁶ Elbânî de Ebû Kılâbe'nin kimliğine ve biyografisine ilişkin bir bilgi bulamadığını ifade etmektedir. Bkz. el-Elbânî, *Silsiletu'l-ehâdisi's-sahiha*, VI, 449.

⁷⁷ ed-Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed, *el-Kunâ ve'l-esmâ*, (I-III) (thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Fâryâbî), Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000, II, 914. Ayrıca farklı muhakikler tarafından, isnâdda geçen Şeybe ismi Şebîh şeklinde de

el-Alâ b. Mesleme el-Hüzelî el-Basrî

İbn Hacer'e göre ravî tabakası sekiz olup makbûl bir ravîdir⁷⁸.

Muhammed b. el-Fazl b. Câbir es-Sakatî

Hatîb Bağdadî'ye göre, tam adı Muhammed b. el-Fazl b. Câbir b. Şâzân Ebû Ca'fer es-Sakatî olup Sa'îd b. Suleyman el-Vâsıtî, Hâmid b. Yahyâ el-Belhî vs. gibi ravîlerden hadîs rivâyet etmiş, kendisinden de oğlu İshâk, Muhammed b. Mahled vs. hadîs rivâyet etmiştir ve sikadır. H. 288'de vefât etmiştir⁷⁹. Dârekutnî'ye göre sadûktur⁸⁰. Ancak isnâdda bir sonraki ravî olarak yer alan Muhammed b. Osman b. Sâbit es-Saydalânî'nin kendisinden hadîs aldığına ilişkin bir bilgiye kaynaklarda rastlanılmamıştır.

Muhammed b. Osman b. Sâbit es-Saydalânî

Sika bir râvîdir. Muhammed b. Ribh el-Bezzâz ve Ubeyd/Abîd b. Şureyk el-Bezzâz'dan hadîs dinlemiştir. Diğer bazı ravîlerin yanı sıra (hadîsin isnâdında da adı geçen bir sonraki ravî olan) Ebu'l-Huseyn b. el-Fazl el-Kattân da kendisinden hadîs rivâyet etmiştir. H. 344'de vefât etmiştir⁸¹.

Ebu'l-Huseyn b. el-Fazl el-Kattân

Tam adı Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. el-Fazl Ebu'l-Huseyn el-Kattân el-Ezrak el-Bağdâdî'dir. Sika bir ravîdir. İsmail es-Saffâr ve Muhammed b. Yahyâ vs. gibi kimselerden hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden el-Beyhâkî ve el-Hatîb gibi hadîs şeyhleri rivâyetinde bulunmuştur. H. 415'de vefât etmiştir⁸².

okunmuştur. Bu da ravînin kimliği hakkındaki tereddüt ve bilinmezliği artırılmaktadır. Bkz. Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, (thk. Muhammed es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/2000, IV, 289.

⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehziib*, s. 436.

⁷⁹ Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, III, 153.

⁸⁰ ed-Dârekutnî, Ebu'l-Haser Alî b. Ömer, *Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbü'rî li'd-Dârekutnî*, (thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir), Dâru'l-ma'ârif, er-Riyâd 1404/1984, s. 146.

⁸¹ Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, III, 48.

⁸² Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, II, 249-250; Zehebî, *Siyer*, XVII, 331-332. Zehebî, *el-'Iber*, II, 229; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 169; İbn Nokta, *et-Takyîd*, I, 49.

Değerlendirme

Beyhâkî'nin *Şu'abu'l-îmân*'da naklettiği bu rivâyetin isnâdında özellikle Ebû Kılâbe gibi tanınmayan ve bilinmeyen ravînin bulunması ve diğer bazı ravîlerinde birbirinden hadîs aldığı net olmaması sebebiyle hadîsin isnâdını sahîh olarak değerlendirmek mümkün değildir. Ancak İbn Teymiyye (v. 728), Ebû Nadre'nin bu hadîsi, Câbir'den naklettiğini belirtmiş ve hadîsin isnâdını sahîh olarak nitelendirmiştir⁸³. Bu kanaate varmasının nedeni ise, Beyhâkî'nin rivâyetini, Ahmed b. Hanbel'in rivâyetinin takviye etmesi olmalıdır. Elbânî ise el-Münzirî'nin *et-Tergîb ve't-terhîb*'de isnâdsız olarak yer verdiği mevzûmuz olan Câbir hadîsini, Ahmed b. Hanbel tarafından bir başka tarikten rivâyet edilmesi nedeniyle, sahîh li-gayrihi olarak değerlendirmiştir⁸⁴.

Genel Değerlendirme

Sekiz farklı hadîs kaynağında⁸⁵ yer alan konumuz ile ilgili rivâyetin sened yönünden incelenmesine bakıldığında, bir kısmının isnâdının sahîh veya sahîhe yakınken, bir kısmının isnâdının ise zayıf olduğu görülmektedir. Temel olarak hadîsin en sahîh isnâdının Ahmed b. Hanbel'in isnâdı olarak kabul edilmesi, diğer rivâyetleri de buna bir takviye olarak ve rivâyetin mutâbaatı olarak değerlendirilmesinin incelemede ortaya çıkan en uygun sonuç olarak görmek mümkündür. Aslına bakılırsa, yüzlerce, binlerce

⁸³ İbn Teymiyye, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abdulhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, *İktizâu's-sırât'l-mustakîm*, (thk. Nâsır b. Abdulkerîm el-'Akl), Mektebetu'r-ruşd, er-Riyâd ty., I, 367-368.

⁸⁴ el-Elbânî, *Sahîhu't-tergîb ve't-terhîb*, III, 135-136. Ayrıca bkz. age., III, 136, dipnot 1.

⁸⁵ Bu kaynaklar dışında diğer bazı kaynaklarda da konumuzla ilgili rivâyet yer almaktadır. Meselâ Ebû Nu'aym el-İsbahânî'nin *Hilyetu'l-evliyâ*'sında da nakledilmektedir. Ancak isnadında daha önce de belirtilen Şeybe Ebû Kılâbe el-Kaysî ve el-'Alâ b. Seleme el-Basrî gibi meçhûl râvîlerin bulunması sebebiyle hadîsin isnadı zayıftır. Bkz. Ebû Nu'aym, *Hilyetu'l-evliyâ*, III, 100. Yine Taberânî'nin el-Kebîr'inde konumuzla aynı içerikte olmak üzere "Müslümanlar hiç şüphesiz kardeşlerdir. Hiç kimsenin diğerinden takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur" şeklinde bir başka rivâyet daha nakledilmektedir. et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, IV, 25. Ancak rivâyetin isnadında, Abdurrahman b. 'Amr b. Cebele adlı metruk ve kizble itham edilen bir râvî bulunduğundan, rivâyet sened bakımından kusurludur. İbnu'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, II, 92; İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, V, 116-117.

müslümanın tanıklık ettiği, Hz. Peygamber'in vedâ haccı esnasında irad ettiği bu ve diğer konuşmaların, çok sayıda sahâbî tarafından, daha fazla tarîkten, daha sağlam senedlerle rivâyet edilmesi ve diğer temel hadîs kaynaklarında da hadîsin nakledilmesi beklenirdi. Ancak bu durumun farklı nedenlerinin olabileceğini de göz önünde tutmak gerekir. Meselâ, sahabenin hadîs rivâyetinden çekinmesi ve Hz. Peygamber'in vedâ haccındaki hutbe ve konuşmalarda sesinin daha uzaklara ulaşamama ihtimali⁸⁶ bu çerçevede değerlendirilebilir. Şu halde konumuz olan rivâyeti, Hz. Peygamber'e isnâdı ve âdiyeti bakımından sened yönüyle makbul bir rivâyet olarak kabul etmek mümkündür. Ayrıca konumuz olan rivâyetin Hz. Peygamber'e ait olmayan mevzû ve uydurma bir rivâyet olduğuna ilişkin hadîs edebiyatında herhangi bir değerlendirmeye bulunmamaktadır. Bu bakımdan rivâyet, özellikle mevzuât literatüründe de yer almamaktadır ki, bu da hadîsin Hz. Peygamber'e âdiyetini güçlendiren bir faktördür.

Bu arada rivâyetin hadîs kaynakları dışındaki bazı kaynaklarda da isnadsız olarak yer aldığı ve nakledildiği görülmektedir. Örneğin Câhız *el-Beyân ve't-tebyîn*'de⁸⁷, İbn 'Abdi Rabbih *el-'Ikdu'l-ferîd*'de⁸⁸ konumuzla ilgili rivâyeti nakletmektedir⁸⁹. Sonraki dönem tefsir kitaplarında yaygın olmakla beraber ilk döneme ait tefsîr kitaplarından meselâ el-Cassâs'ın (v. 370) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında rivâyet yer almaktadır⁹⁰.

⁸⁶ Gökalp, Vedâ hutbesi rivâyetlerinin tetkiki, s. 98.

⁸⁷ Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn*, (thk, el-Muhâmî Fevzî Atavî), Dâru sa'b, Beyrût, 1968, I. Baskı, s. 229.

⁸⁸ İbn 'Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed b. İbn Abdi Rabbih, *el-'Ikdu'l-ferîd*, (I-IX), (thk. Abdu'l-Mecîd er-Rahînî), Dâru'l-kutubî'l-ilmiyye, Beyrût 1404/1983, III, 352.

⁸⁹ Ayrıca bkz. Gökalp, Vedâ hutbesi rivâyetlerinin tetkiki, s. 78 vd.

⁹⁰ el-Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (I-V), (thk. M. es-Sâdık Kamhâvî), Dâru ihyâi't-turâsî'l- 'Arabî, Beyrût 1405/1985, I, 393, V, 292. Kurtubî (v. 671) de konumuz olan rivâyeti Taberî'nin *Âdâbu'n-nufûs* adlı eserinde naklettiğini belirterek senediyle birlikte tefsirinde yer vermektedir. Ancak rivâyetin senedi, daha önce incelediğimiz el-Mehâmilî'nin rivâyetinin senediyle aynıdır. Bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. H. Semîr el-Buhârî), Dâru âlemi'l-kutub, er-Riyâd 1423/2003, XVI, 341-342.

II. Bağlam Yönüyle Rivâyetin Değerlendirilmesi

Bu arada konumuzla ilgili bu hadîsi, vedâ haccı hutbelerinde dikkat çekilen diğer hususları ve bağlamını göz önünde bulundurarak değerlendirmek ve meseleye bütüncül bir bakışla yaklaşmak gerekmektedir. Zira Hz. Peygamber vedâ haccında irad ettiği hutbelerinde, cahiliyye dönemine ait faiz ve kan davaları gibi bazı anlayış ve uygulamaların kaldırıldığını ilan etmiştir. Dolayısıyla konumuz olan rivâyet de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Nitekim Şevkânî'ye göre de hadîs, cahiliyye döneminde olduğu gibi hasebe ve nesebe dayalı üstünlük iddialarını nefyetmeyi ifade etmektedir⁹¹. Kezâ Hz. Peygamber bu hususa sadece vedâ haccında dikkat çekmemiştir. Zira Mekke'nin fethinin akabinde yapmış olduğu konuşmada da Hz. Peygamber, bu tür cahiliyye yaklaşımlarını redderek, bütün insanların Âdem'in çocukları olduğuna ve Allah katında hiç kimsenin takvâ dışında bir üstünlüğünün söz konusu olmadığına dikkat çekmiş ve uyarıda bulunmuştur⁹². Ayrıca bir diğer hadîslerinde de Hz. Peygamber, kırmızı ve siyah bütün insanlara peygamber olarak gönderildiğini özellikle ifade etmiştir⁹³.

Bu arada insanın kendini farklı mülahazalarla diğerinden üstün görme anlayışı insanlık tarihi kadar eski bir olgu olarak her yerde ve devirde görülebilen bir husustur⁹⁴. Bizzat Kur'ân'ın, in-

⁹¹ Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 9/379.

⁹² Tirmizî, "Tefsîr" 49; İbn Hibbân, *Sahîh*, IX, 137. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk. Şu'ayb Arnavût), XIV, 349, XVI, 456; Ebû Davûd, "Edeb" 121; Beyhakî, *Sünen*, X, 232.

⁹³ Ahmed, *Müsned*, 4/119, 472, XX/165, 35/242, 343; Müslim, *Mesâcid* 3, İbn Dârimî, *Siyer* 28 (I, 184); Hibbân, *Sahîh*, 14/375. Ayrıca bkz. Buhârî, *Teyemmüm* 3, *Salât* 56, *Humus* 8, *Nesâî*, *Gusl* 26. Siyer kaynakları için bkz. el-Vâkıdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-megâzî* (I-III), (thk. Marsden Jones), Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1404/1984, II, 835-836; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, (I-II), (thk. Mustafa es-Sekâ vd.), by., ts., II, 412; İbn Seyyidî'n-Nâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed, *'Uyûnu'l-eser*, (I-II), (M. el-'Iyd el-Hatrâvî, Muhyiddîn Mistû), by., ts., II, 240.

⁹⁴ Meselâ Mevdûdî Hucurât Sûresi (49) 13. âyetinin tefsirinde şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Nesil, renk, dil, vatan ve milliyet taassubu *en eski zamanlardan bu güne kadar*, her devirde, insanoğluna bütün insanlığı bir tarafa bıraktırarak kendi çevresinde küçük küçük bir takım daireler çizdirmiştir. İnsanoğlu bu daireler içinde yaratılanları kendinden, dışında yaratılanları da kendinden ayrı kabul etmiştir. Bu daire herhangi bir akıl, mantık ve ahlâk temeli üzerine değil, yarıdılış tesadüflerinin temeli üzerine çizilmiştir. Bazı yerlerde onların iddiaları bir

sanların bir erkek ve dışıdan yaratıldığına dikkat çekerek “Allah katında sizin en şerefli ve üstün olanınız, takvâ bakımından en ileride olanınızdır”⁹⁵ buyurması, Kur’ân’ın ilk muhatabı olan Arap toplumunda kendini üstün görme anlayışlarının varlığına da bir işaret ve cevap teşkil etmektedir⁹⁶.

Kezâ konumuz olan rivâyetin, hac ibâdetinin hikmeti ve maksadıyla da yakın bir ilişkisi söz konusudur. Zira hacc ibadetinin temel esprilerinden biri, Allah katında insanların eşit olduğunu bilincinin kazandırılmasıdır. Dünyanın muhtelif bölgelerinden gelen farklı renk ve dillerden müteşekkil hacıları Allah’ın evinde bir araya getiren ortak nokta Allah’a kul olmalarıdır. Bu durum adetâ, herhangi bir ırka, nesebe, dile ve renge dayalı bir farkın hiçbir öneminin söz konusu olmadığına bir ilândır. Bu bakımdan Hz. Peygamber’in haccın hikmet ve gayesine binâen Arab’ın Arap olmayana, siyahın beyaza takvâ dışında bir üstünlüğünün söz konusu olmadığına, bütün insanların Rabblerinin, kezâ atalarının bir olduğuna vurguda bulunması oldukça yerinde bir mesajdır. Şu halde hadisin bağlamının dikkate alınması, mevzumuz olan rivâyetin, Hz. Peygamber’e isnâdı ve âidiyeti hususunda mutlaka

soy, kabile veya nesil içinde doğmaktır. Diğer bir yerde ise coğrafi herhangi bir bölgede yahut kendine has bir renk taşıyan veya kendine has bir dil konuşan millet içinde doğmaktır. Daha sonra bu temellere dayanarak kendinden veya yabancı diye koyduğu ayırım, başkalarına nispetle kendinden olana daha iyi sevgi ve daha çok yardımlaşmalarını sağlamış, diğerlerine karşı ise nefret, düşmanlık, aşağılama ve hakaret, hatta işkence ve zulüm en kötü biçimlerine ulaşmıştır...” . Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, V, 422.

⁹⁵ el-Hucurât (49) 13.

⁹⁶ Nitekim tefsir kaynaklarında âyetin nüzul sebebi olarak zikredilen hadiseler bu durumu teyit etmektedir. Bir rivayete göre âyet, Mekke’nin fethi günü Bilâl’in Kabe’nin damına çıkıp ezan okuması üzerine, bazı müşriklerin durumdan rahatsız olmaları ve el-Hâris b. Hişâm’ın: “Muhammed, müezzin olarak şu kara kargadan başkasını bulmamış mı?” şeklindeki sözleri üzerine nazil olmuştur Bkz. Mukâtil b. Suleymân, Ebu’l-Hasen, *Tefsîru Mukâtil*, (thk. Ahmed Ferîd), Dârul-kutubi’l-ilmiyye, Beyrût 1423/2003, III, 263-264. Âyetin diğer nüzul sebebi rivâyetler için bkz. İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Alî, *Zâdu’l-Mesîr*, (thk. Ahmed Şemsuddîn), Dârul-kutubi’l-ilmiyye, Beyrût 1422/2002, VII, 229; el-Âlûsî, Ebu’l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu’l-maânî*, (thk. M. Ahmed el-Emed ve ark.), Dâru ihyâi’t-turâsî’l-arabî, Beyrût 1421/2001, XXVI, 437. Âlûsî aynı yerde konumuz olan Arabın Arap olmayana takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur hadisine ve benzer anlamda diğer hadislerle de yer vermektedir.

göz önünde bulundurulması gereken bir durum olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

III. Hz. Peygamber'in Kendi Döneminin Koşullarında İlgili Hadîsden Söz Edebilmesinin İmkânı

Rivâyetin sened yönünden analiz ve değerlendirmesini yaptıktan sonra, içerik ve metin yönüyle de Hz. Peygamber'e isnad ve âidiyetine ilişkin olarak, İslâm öncesi devrin yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm'in indiği ve Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde Arab - Arap olmayan meselesinin içyüzü ve dönemin koşullarına göre Hz. Peygamber'in böyle bir meseleden söz edip edemeyeceği açısından da rivâyetin incelenmesi gerekmektedir. Zira söylenen her sözün ve yapılan her iş ve uygulamanın, söylenilen ve uygulanan dönemle yakın bir ilgisi ve bağı söz konusudur. Nitekim Fazlur Rahman'ın, konumuzla ilgili rivâyetin Hz. Peygamber'e âid olmayacağı, sonradan Vedâ hutbesine ilâve ve entegre edildiği şeklindeki iddiâ ve değerlendirmelerinin temelinde de bu durum vardır⁹⁷.

Ancak burada dikkat çeken husus, Fazlur Rahman'ın rivâyetin Hz. Peygamber'e isnadı ve Vedâ hutbesine sonradan eklendiği şeklindeki iddia ve değerlendirmesi için herhangi bir delil sunmamasıdır⁹⁸. Dolayısıyla o bu hususta kendi kanaati ve değerlendirmesi ile ulaşmış olduğu, Hz. Peygamber'in döneminde böyle bir meselenin bulunmadığı ve sonraki gelişmeleri⁹⁹ yansıtacak

⁹⁷ Vedâ hutbesi olarak bugünkü manada bilinen metin, Hz. Peygamber'den bu şekilde tam bir metin olarak rivâyet edilmemiş olup, muhtelif hadis ve siyer kaynaklarında yer alan Hz. Peygamber'in vedâ haccında farklı zaman ve mekânlarda yapmış olduğu konuşmalarının bir araya getirilmesinden ibarettir. Bkz. Hamîdullah, Muhammed, *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'l-nebeviyyi ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Dârü'n-Nefâis, Beyrût 1405/1985, s. 360-368.

⁹⁸ Fazlur Rahman'ın hadise yönelik eleştirilerinin, hadislerin büyük çoğunluğunun ilk iki asırdaki anlayış ve yorumları yansıtarak oluşturulmuş olduğu yönündeki görüş ve düşüncelerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki görüş ve değerlendirmeleri kapsamlı olarak yer aldığı eseri için bkz. Fazlur Rahman, *Tarih boyunca İslâmî metodoloji sorunu*, trc. Salih Akdemir, Ankara okulu yay., Ankara 2001.

⁹⁹ Gökâlpe'e göre Fazlur Rahman "sonraki gelişmeler" ifadesiyle, Emevîler zamanında başlayan ve hatta onların yıkılmasında da rol oynayan 'şuubiye' hareketini kastetmiş olabileceği kanaatindedir. Ona göre, "sonraki gelişmeleri" ileri sürerek, Kur'an ve Sünnet'in evrensel mesajına uygun olan böylesi bir fikrin

şekilde Vedâ hutbesine ilâve edildiği şeklinde sonuca ve tespite dayanmaktadır.

Bu bakımdan Fazlur Rahman'ın varmış olduğu bu sonuç ve değerlendirmenin doğruluğunun test edilmesi için, bu meselenin, bir diğer ifadeyle Arabların ve farklı milletlerin birbirini üstün görmeye matûf fikir ve yaklaşımlarının, İslâm öncesi cahiliyye dönemi ile Kur'ân-ı Kerîm'in indiği ve Hz. Peygamber'in yaşadığı devirdeki durumuna ve mahiyetine bakmak gerekmektedir.

A. Hz. Peygamber'in Arap ve Arap Olmayanlardan Bahsetmesi ve Arabistan Yarımadasında Arap Olmayan Unsurlar

Hz. Peygamber'in Arap ve Arap olmayanlardan bahsetmesine geçmeden önce, acem kelimesinin anlamı ve bu kelimeyle ne kasdedildiğine dikkat çekilecektir.

Arap dilinde الْعَجَمِيّ veya الْعَجْمُ Arap olmayan, yani acem cinsinden olan kimselere denir. الْأَعْجَمِيّ kelimesi الْأَعْجَمِيّ sözcüğü gibi fasih konuşamayan hatta soyca Arap olsa dahi sözü açık ve net olmayan kimseye denir¹⁰⁰. Bu manada Kur'ân-ı Kerîm'de de الْأَعْجَمِيّ kelimesi-

Peygamber'in ağızından sadır olamayacağını söylemek biraz insafsızca olsa gerektir. Bkz. Gökalp, *vedâ hutbesi rivâyetlerinin tetkiki*, s. 160, dipnot 188. Ali Kuzudişli de Fazlur Rahman'ın bu hadis hakkında neden böyle bir kanaate vardığının doğrusu merak konusu olduğunu, oysa ırk sorununun dünyanın en eski meselelerinden biri olduğunu, Arapların kendilerini Arap olmayanlardan üstün gördüklerini, Hz. Peygamber'in ırkçılığı cahiliyye âdeti olarak nitelediğini belirtmekte, buna karşın Fazlur Rahman'ın ırk sorununu daha sonra ortaya çıkan bir mesele olarak kabul edip, ilgili hadisi sonraki dönemlere gönderdiğini, bu göndermeyi yaparken de tek gerekçesinin ırk sorunun sonradan ortaya çıktığını sanarak, bizatihi Hz. Peygamber'in döneminde sahabe arasında bu tür hadiselerin yaşandığını göz önüne almadığını, ancak gerçekte bir başka değerlendirmesinde ırklar sorunun çok eski bir mesele olduğunu kendisinin de kabul ettiğini ifade etmektedir. Bkz. Kuzudişli, Ali, *Fazlur Rahman ile sünnet tartışmaları*, Gümüşhane Üniv. yay., Gümüşhane 2012, s. 96-97.

¹⁰⁰ el-Fîruzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb eş-Şîrâzî, *el-Kâmusu'l-muhît*, (I-IV), el-Matbaatu'l-emîriyye (1302), Mısır 1400/1980, IV, 145; ez-Zebidî, Muhammed Murtezâ el-Huseynî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (I-XXXX), et-Turâsu'l-'Arabî, Kuveyt 1422/2001, XXX, 58-60; İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-'Arab*, (I-XV), Dâru sâdır, Beyrût, ts., XII, 385. Ayrıca bkz. er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb* (I-XXXII), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1421/2000, XX, 94-95. Acem kelimesinin etimolojik ve semantik gelişiminin, Grekçe'de aynı anlamı taşıyan barbar kelimesine benzediği ifade edilmektedir. Buna göre Eski Grekler'in kendileri dışındaki toplumları, yabancıları barbar diye adlandırmalarında olduğu gibi, Araplar da Arap ol-

nin kullanıldığı görülmektedir. Meselâ şu âyet-i kerîme bu manadadır. “Andolsun ki, onların (peygamber hakkında): “Ona mutlaka (yabancı) bir insan öğretiyor” dediklerini biz biliyoruz. Oysaki sapıp kendisine yöneldikleri o kimsenin dili yabancıdır (أَعْجَمِيَّ). Bu (Kur’ân) ise apaçık Arapça (عَرَبِيَّ) bir dildir”¹⁰¹. Nitekim bu ve benzer kelimelerin kullanıldığı başka âyetler de mevcuttur¹⁰². Şu halde indiği toplumun diliyle konuşan ve nazil olan Kur’ân’ın bu kelime ve kavramlara yer vermesi, o toplumda Arap ve acem şeklinde bir değerlendirme ve yaklaşımın söz konusu olduğunun bir delilidir.

Kur’ân’ın mübelliği konumunda bulunan Hz. Peygamber’in bu kelime ve kavramları kullanması son derece olağan ve tabîî bir durumdur. Nitekim O’nun hayatına ve hadîslerine bakıldığı zaman, Hz. Peygamber’in Arap ve acem lafızlarını yalnız konumuz olan rivâyette değil, bunun dışındaki rivâyetlerde de kullandığı, dolayısıyla Arap ve Arap olmayanlardan bahsettiği görülmektedir. Nitekim şu rivâyette Hz. Peygamber’in daha tebliğin ilk başlarında Arap olmayanlardan bahsettiği anlaşılmaktadır. İbn İshâk’ın rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber’in Kureş’i itaata çağırması üzerine, Ebû Cehil’in kendileri biat etse dahi, ne Mudar, ne de Rebîa’nın yine de biat etmeyeceği şeklindeki itirazına Hz. Peygamber, isteseler de istemeseler de hem onların hem de Fars ve Rum’un da kendisine biât edeceği cevabını vermiştir¹⁰³. Bir başka hadîste ise kendisi için ayağa kalkanları gördüğünde Hz. Peygamber’in onları “Bir kısmı diğer bir kısmına tazim için ayağa kalkan

mayan toplumlar için acem kelimesini kullanmışlardır. Bkz. Karaismailoğlu, Adnan, “Acem” md., *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1988, I, 321.

¹⁰¹ en-Nahl (16) 103. Bu yabancı kimse hakkında farklı bilgiler nakledilmektedir. Fahrûddîn er-Râzî’nin naklettiği bilgilerden birine göre Mekke’de Arapça bilmeyen ve Rumca konuşan kimse adı Bel’am olan ayrıca kendisine Ebû Meysere de denilen bir hristiyandır. er- Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, XX, 94.

¹⁰² “Eğer biz onu başka dilde bir Kur’ân (كُرْآنًا أَعْجَمِيًّا) yapsaydık onlar mutlaka, “Onun âyetleri genişçe açıklanmalı değil miydi? Başka dilde bir kitap ve Arap bir peygamber öyle mi?” (أَلَا أَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ) derlerdi”. Fussilet (41) 44; “Biz onu Arapça bilmeyenlerden (الْأَعْمَى) birine indirseydik ve o da bunu kendilerine okusaydı yine buna inanmazlardı”. Şu’arâ (26) 198-199.

¹⁰³ İbn İshâk, Muhammed b. İshâk, *Sîretu İbn İshâk*, (thk. M. Hamîdullah), by., ty., s. 190.

Acemler gibi ayağa kalkmayınız”¹⁰⁴ şeklinde ikaz etmesinde de acem kelimesini kullandığı görülmektedir.

Bu arada meseleye İslâm öncesi dönemde Arabistan yarımadasında yaşayan Arap olmayan unsurlar ve azınlıklar açısından da bakılmalıdır. Müslüman Araplar, diğer ulus ve halklarla ilk defa fetih hareketleri sonucu karşılaşmamışlardır. Zira en başta Hz. Peygamber’e inananlar arasında Arap olmayan veya Hicâz dışındaki bölgelere mensup Ebû Musâ el-Eş’arî el-Yemenî, Selmân-i Fârisî, Suheyb er-Rumî, Bilâl-i Habeşî, Sümeyye vs. gibi sahâbîler de bulunmaktaydı. Ayrıca İslâm öncesi cahiliyye döneminde ve Hz. Peygamber devrinde Hicâz yarımadasında zaten Arap olmayan unsurlar da yaşamaktaydı. Özellikle Mekke ve Medine’de yabancı azınlıklar bulunmaktaydı ve o dönemde Araplarla beraber orada yaşıyorlardı¹⁰⁵. Zira Arap Yarımadası, Sâmi ailenin bir beşiği olarak, sonradan Mezopotamya’ya göç eden ve burada Babilliler, Asurîler, Fenikeliler ve İbrânîler diye anılan halklara yurt vazifesi görmüş bir ülkedir. Ayrıca Yarımada Yahûdîlik ve ve bunun bir devamı olarak ortaya çıkan Hristiyanlığın ilk unsurlarının bulunduğu yer durumundadır¹⁰⁶. Dolayısıyla İslâm önceki döneme bakıldığında Mekke’de Kitap ehli kimselerin de yaşadığı görülmektedir. Şüphesiz bunlar arasında Arap olanlar olduğu gibi Arap olmayanlarda bulunmaktaydı. Mekke’de ikamet eden yabancı azınlığın çoğu ise Bizans, Sûryan ve Suriye hristiyanlarındandı. Hicâz ve Şam ülkeleri İsrâillilerin de hicret yurduydı. Bu arada yabancı unsurlar arasında Mısırlı, Iraklı, Habeşistanlı¹⁰⁷ ve İranlı

¹⁰⁴ Ebû Dâvûd, Edeb 151-152.

¹⁰⁵ Derveze, İzzet, *Kur’ân’a göre Hz. Muhammed’in hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, Ekin yay., İstanbul, 1998, I, 93.

¹⁰⁶ Hitti, Philip, *İslâm tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi yay., İst., 1989, I, 18.

¹⁰⁷ Hitti’ye göre, Hz. Peygamber’in doğumundan yaklaşık elli sene kadar önce Habeşistanlılar Yemen’de hakimiyet kurmuşlardır. Hz. Peygamber’in doğduğu yıl da Kabe’yi yakıp yıkmak maksadıyla Mekke kapılarına dayanmışlardır. Mekke o devirde muhtemelen Hristiyan dininde, Habeşistanlı bir küme insan tarafından mesken edinilmişti. Bilâl de Habeşistanlı bir zenci idi. Hitti, *İslâm tarihi*, I, 158. Yine Hitti’ye göre, Arapça’ya geçmiş şu habeşî kelimeler Hristiyan Habeşlilerin Hicaz’da tesirini göstermesi bakımından önemlidir: Burhan (delil), Havâriyyûn, Cehennem (esasinda İbranice bir kelimedir), Mâ’ide (sofra), Melek (esasinda İbranice bir kelimedir), Mihrâb, Minber, Mushaf, Şeytan. Suyûtî el-

olanlar da bulunmaktaydı. Kezâ Hz. Peygamber'in gönderildiği dönemde Hicâz'da varlığını sürdüren bir diğer Arap olmayan unsur özellikle Medine'de yoğun olarak bulunan Yahûdiler yani İsrailoğullarıdır¹⁰⁸.

Şu halde yabancı azınlıkların Bizanslı, Habeşistanlı, Iraklı, Mısırlı, Şamlı, Süryanî ya da İranlı oluşları, Hicâz halkının özellikle de Mekke'nin Şam, Fars, Mısır, Habeşistan ve Irak ülkeleriyle ilişkileri bulunduğunu ve ora halklarının da bu iki bölgeyle karşılıklı ilişkiler içinde olduğuna birer delildir¹⁰⁹. Buna göre Hicâz bölgesinde Arapların farklı unsurlarla ilişki içinde olması, onların diğer milletlerle ve etnik unsurlarla ilk defa fetihler döneminde karşılaşmadıklarını göstermektedir. Bir arada yaşamaya çalışan bu farklı inanç ve etnik yapıları mensup kişi ve toplumların zaman zaman üstünlük yarışına girmeleri de tabiidir ve mümkündür. Zira insanlık tarihinde bazı kavimlerin ve toplumların kendilerini diğerlerinden üstün görmesi tarih boyunca süregelen bir olgu ve realitedir. Nitekim ileride ifade edileceği üzere, o dönemde Arapların, Farslıların ve Yahûdilerin kendilerini üstün gören bir anlayışa sahip olmaları bu durumu teyit etmektedir. Hatta bu durum, zaman zaman Hz. Peygamber'in hayatında Müslümanlar arasında da yaşanmıştır. Dolayısıyla tüm insanlara son peygamber olarak gönderilen Hz. Peygamber'in farklı unsurlardan meydana gelen muhataplarını takvâ dışında bir üstünlüğün söz konusu olmadığına çağrıda bulunması, yaşadığı zaman diliminde oldukça tabiidir ve de peygamberlik misyonunun bir gereği ve sonucudur. Nitekim Allah'ın insanlığa gönderdiği son mesajından ibaret olan Kur'an-ı Kerim de insanlar arasında takvâ dışında bir üstünlüğün bulunmadığını ilân ederek, soya ve nesebe dayalı bir üstünlüğün söz konusu olmadığını muhataplarının dikkatine arz etmiştir¹¹⁰.

İtkân'da Kur'an-ı Kerim'deki yabancı menşeli kelimeleri zikretmektedir. Hitti, *İslâm tarihi*, I, 158, dipnot.

¹⁰⁸ Wolfensohn, Israel, *Târîhu'l-Yehûd fî bilâdi'l-'Arab fi'l-câhiliyye ve sadr'ı'l-İslâm*, Matba'atu'l-i'timâd, Mısır 1927, s. 74; Derveze, Hz. Muhammed'in hayatı, I, 95-102.

¹⁰⁹ Derveze, Hz. *Muhammed'in hayatı*, I, 97. Arapların diğer milletlerle münabetleri için ayrıca bkz. Hitti, *İslâm tarihi*, I, 50-68, 157-162.

¹¹⁰ el-Hucurât (49) 13.

Şu halde farklı unsurların üstünlük yarışına girmelerinin, İslâm tarihinde ilk kez Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde meselâ Emevîlerin politikalarıyla ve buna tepki olarak da şuûbiyye hareketi ile ortaya çıktığını ileri sürmek tarihi gerçeklerle pek bağdaşmamaktadır. Dolayısıyla İslâm'ın geldiği dönemde Arapların ve bazı kavim ve toplumların üstünlük bakımından birbirlerine nasıl baktıklarının tespiti, ilgili rivâyetin sonraki dönemde yaşanan gelişmeleri yansıtacak şekilde ortaya çıktığı şeklindeki tezin ne kadar gerçeği yansıttığı hususunda değerlendirmede bulunma fırsatı verecektir.

B. İslâm Öncesi ve Hz. Peygamber Döneminde Üstünlük İddiaları

1) Araplarda Üstünlük İddiası ve Asabiyet Olgusu

Arapların ve onlara karşı da Arap olmayanların birbirini diğerinden üstün görme anlayışının, İslâm öncesinde ve İslâm'ın geldiği dönemde de mevcut olduğu görülmektedir. Câhiliye dönemi Arap anlayışına göre, Araplar kendilerini yaratılışın en mükemmel örneği olarak görmektedir ve İslâm öncesi bu telakkîye göre Arap milleti, milletlerin en asilidir¹¹¹. Kezâ Cahiliyye arabının atalarıyla, çoklukla, haseb ve neseble övünmesi ve kendini büyük görmesi o dönemin sosyal hayatından yansıyan en önemli olgulardan birini oluşturmaktadır¹¹².

Bu bakımdan Arapların kendilerini üstün görmelerinin önemli tezâhürü soy ve nesepleriyle iftihar duymalarıdır. Zira Araplar kanlarının saflığında, fesâhat ve belâgatlarında, şiir sanatlarında, kılıç ve atlarında, her şeyden öte asil soy ve neseplerinde Araplar sonsuz bir iftihar duyarlardı. Onlar, uzayıp giden harikulade nesep şecerelerinden son derece hoşlanırlar ve genellikle bu-

¹¹¹ Hitti, *İslâm tarihi*, 1/52; Kılıçlı, Mustafa, *Arap edebiyatında şuûbiyye*, İşaret yay., İstanbul 1992, s. 29. İslâmiyetin gelişinden sonra ise bu telakkînin yerini *takvâda üstünlük* fikri almış, ırk yerine *imân ve fazilete* büyük önem verilmiştir. Bkz. Hitti, *İslâm tarihi*, 1/52 dipnot.

¹¹² Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, (I-X), Bağdâd 1413/1993, IV, 589.

nu Hz. Âdem'e kadar çıkarırlardı. Araplardan başka hiçbir millet, neseb konusunu bir ilim derecesine çıkarmış değildir¹¹³.

Arapların kendilerini Arap olmayanlardan üstün görmelerinin bir başka tezahürü ise, kızlarını Arap olmayanlarla evlendirmeme konusunda gösterdikleri tutum ve anlayıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi, Araplarda soy ve neseb her şeyden önce geldiğinden kızlarını acemlerle/Arap olmayanlarla evlendirmekten uzak durmuşlardır. Kızını evlendireceği acem kimse kral ailesinden dahi olsa da durum değişmemektedir ¹¹⁴. Nitekim en-Nu'mân b. el-Munzir, kızını kisrâ Perviz'in oğluyla evlendirmeyi reddetmiştir ve kisraya Araplar ve kendisi için en kötü şeyin bu vesileyle acemlerle onur duymak olduğunu belirtmiştir¹¹⁵. Dolayısıyla bu hadîseyi o devirlerdeki Arap asabiyetinin varlığına ve Arapların kendilerini üstün gördüklerine delil olarak görmek mümkündür. Ayrıca bu hadîse Farsların geniş nüfûz ve saltanat sahibi oldukları, Arapların ise onlarınine benzer şan ve şerefle anılmadıkları bir zamanda gerçekleşmiştir¹¹⁶. Kısacası Arapların kızlarını Arap olmayanlarla evlendirmekten kaçınmalarının nedeni, kendilerini onlardan üstün görmeleridir. Onlar acemlere onları kendilerinden daha aşağı ve küçük gören bir gözle bakmışlardır¹¹⁷. Yine en-Nu'mân b. el-Munzir Kisrâ'nın huzurunda aralarında Rûm, Hind ve Çin elçilerinin de bulunduğu bir ortamda, Farşlıları ve diğerlerini istisna etmeden Araplarla ve onların bütün milletlerden üstün olmasıyla iftihar etmiş, bu hususta Kisrâ ile aralarında uzun bir münazara ve tartışma yaşanmıştır¹¹⁸.

Arapların o dönemde kendilerini üstün gördüklerine delil teşkil edebilecek bir başka realite ise, Arapların Arap olmayanlara ve Arap kanı taşımayanlara karşı küçümseyici bir yaklaşım ve

¹¹³ Şehbenderzâde, Ahmed Hilmi, *İslâm tarihi*, (I-II), Ötüken yay., İstanbul 2006, I, 134; Hitti, *İslâm tarihi*, 1/52; Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 29. Apak, Adem, *Asabiyet ve erken dönem İslâm siyâsi tarihindeki etkileri*, Düşünce Kitabevi yay., İstanbul, 2004, s. 47.

¹¹⁴ Cevâd Alî, *Tarîhu'l-'Arab*, IV, 543-544.

¹¹⁵ Cevâd Alî, *Tarîhu'l-'Arab*, IV, 544.

¹¹⁶ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 31

¹¹⁷ Cevâd Alî, *Tarîhu'l-'Arab*, IV, 544.

¹¹⁸ el-Âlûsî, Mahmûd Şükrî, *Bulûğu'l-ereb fî târihi ahvâli'l-'Arab*, (tsh. M. Behcet el-Eserî), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût, ty., I, 147 vd.

tavır sergilemeleridir. Zira cahiliyye döneminde nesebi sarîh bir şekilde bilinmeyen ve Arap olmayan kimseler hakir görülürdü¹¹⁹. Öyleki şâirlerin hicivlerinden Arap olmayanlar yani acemler de nasibini alırdı. Nitekim bazı kabileler ve aileler acem asıllı olmalarından veya şöyle böyle anne veya babasında acem kanı bulunmasından dolayı taşlanmayı hakederdi¹²⁰. Meselâ dönemin şâirlerinden Hassân b. Sâbit'in bu nedenle el-Velîd b. el-Muğîre'yi hicvetmesi bu duruma bir örnektir. Zira el-Velîd b. el-Muğîre arap değildi, Bizanslı (Rum) bir köle idi. Babası Sak'ab ise demirciydi. Annesi Habeşli zenci bir köle idi. Hassan b. Sâbit birer demirci köle olmaları nedeniyle onları ayıplamış ve hicvetmiştir¹²¹. Kısacası Câhiliyye şiirinde soy üstünlüğü, mensûb olunan kabileyle övünmeve başka kabileleri tahkîr ve istiskal gibi temaları işleyen birçok şiir mevcuttur¹²².

Şu halde İslâm öncesi dönemde Arapların bu şekilde kendilerini üstün görmeye ve nesepleriyle iftihar duymaya sevkeden en büyük âmil, onların kabile ve kavmiyetlerine olan aşırı düşkünlükleri yani asabiyet 123 anlayışlarıdır¹²⁴. Zira İslâm'ın geldiği dö-

¹¹⁹ Ögmüş, Harun, Câhiliye şiirine göre Arap yaşantısı ve Kur'an'ın getirdiği değişim, Aybil yay., Konya 2012, s. 44.

¹²⁰ Cevâd Alî, *Tarihü'l-'Arab*, IV, 594. Bazıları ise muhatapını küçük düşürmek için onu Rum olmakla itham ederek tahkir ederdi. Nitekim Hz. Peygamber'in yanında, kendisine küçük düşürücü sözler sarfeden Kays b. Âsim'ı, aynı zamanda şâir olan 'Amr b. el-Ehtem tahkîr amacıyla şöyle hicvetmiştir:

ظللت مفترش العلياء تشتمني إن تغضونا فإن الروم أصلكم فإن سوددنا عود وسوددكم	عند النبي فلم تصدق ولم تصب والروم لا تملك البغضاء للعرب مؤخر عند أصل العجب والذنب
--	---

Sen kendini büyük sanıp ta,
Hem Peygamberin yanında beni şetmediyorsun
Doğruyu söylemedin, o sözler benim için değildir.
Siz bize buğzediyorsanız, aslınızın Rum olmasındandır.
Onlar da Araplara buğzetmeye zaten ehil değildir.
Bizim seyyidliğimiz yüksekte, baştadır.

Sizin yüksekliğiniz kuyruğunuzun yanındadır.
İbnu'l-Esîr, 'Izzuddîn b. el-Esîr Ebi'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, I-VIII, (thk. A. Muhammed Muavvid, A. Ahmed Abdulmevcûd), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût, ty., IV, 184-185.

¹²¹ Cevâd Alî, *Tarihü'l-'Arab*, IV, 594.

¹²² Ögmüş, Câhiliye şiirine göre Arap yaşantısı, s. 38.

¹²³ "Cahiliye döneminde asabiyet, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabaların oluşturduğu topluluğa "asabe", bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulun-

nemde Arabistan yarımadasında yaşayan bütün halklar için en önemli toplumsal örgütlenme kabile sistemidir¹²⁵. Sosyal yapının büyük oranda kendisine dayandığı olgu ise asabiyettir. Bu arada kabilenin ortak çıkarları asabiyete dayanmanın temel nedenini oluşturmaktadır¹²⁶. Zira asabiyet toplumu oluşturan çeşitli grupsal güçler arasında bir dengenin kurulmasında, haklarının gözetilmesinde ve hayatlarının korunmasında önemli bir faktördür¹²⁷.

Bu arada kendisini ve mensubu bulunduğu soyu ve nesebi üstün görmenin bir tezâhürü olarak kabile asabiyeti ile kavmiyetçilik arasında benzer bir durumun bulunduğunu söylemek mümkündür. Zira her ikisinde de esas çıkış noktası nesep, yani kan bağıdır. Aşırı kavmiyetçilik nasıl kendi ırkını diğer ırklardan mutlak manada üstün görmeyi gerektiriyorsa, asabiyette de kendi kabilesini diğer kabilelerden farklı ve üstün görme anlayışı bulunmaktadır. Bu bakımdan asabiyeti tamamen olmasa da bir yönüyle ırkçılığın ilk basamağı, ya da bir türü olarak değerlendirmek mümkündür¹²⁸.

Ancak Araplarda mevcut olan bu asabiyet olgusundan hareketle onların Fransız ihtilâlinden sonra ortaya çıkan günümüzdeki anlamıyla tamamen ırkçı bir anlayış içinde olduklarını söylemek tabiatıyla mümkün değildir ve böyle bir iddia anokranizm olur¹²⁹.

mak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna asabiyet denilmekteydi". Bkz. Çağrıncı, Mustafa, "Asabiyet" md., *DİA*, TDV yay., İstanbul, 1991, III, 453.

¹²⁴ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 29; Apak, *Asabiyet*, s. 47-55.

¹²⁵ Hasen, Huseyn el-Hâcc, *Hadâratu'l-'Arab fî sadr'l-İslâm*, el-Muessesutu'l-câmi'iyye, Beyrût 1412/1992, s. 24; Ögmüş, *Câhiliye şiirine göre Arap yaşantısı*, s. 30.

¹²⁶ Derveze, Hz. *Muhammed'in hayatı*, I, 151.

¹²⁷ Derveze, Hz. *Muhammed'in hayatı*, I, 151. Ayrıca bkz. Çağrıncı, "Asabiyet" md., III, 453.

¹²⁸ Apak, *Asabiyet*, s. 22. Bu arada İzzet Derveze gibi asabiyeti milliyetçilik olarak değerlendirenler de bulunmaktadır. O, Arapların maddî ve manevî menfaatlerini kollama ve birbirlerinin zarara uğramasına dayanamama gibi nedenlerle bunu desteklediklerini ifade etmektedir. Bkz. Derveze, Hz. *Muhammed'in Hayatı*, I, 151. İbn Haldûn'un da asabiyeti bu manada değerlendiren görüşleri bulunmaktadır. Bkz. İbn Haldûn, Abdurrahman, *el-Mukaddime*, (thk. Abdüsselâm eş-Şedâdî), ed-Dâru'l-beyzâ, 2005, I, 205-219.

¹²⁹ Ögmüş, *Câhiliye şiirine göre Arap yaşantısı*, 45. Ayrıca bkz. Şentürk, Recep & Canatan, Kadir, "İrkçılık" md., *DİA*, TDV yay., İstanbul 1999, XIX/125.

Dolayısıyla onlarda mevcut olan asabiyet anlayışı milliyet fikrin-den daha çok, yalnızca ırk birliğinden kaynaklanan kavmiyete benzemekte, bugün anlaşıldığı manadaki ırkçılığa göre daha dar çerçeveli ve kabilevî bir karakter arzetmektedir¹³⁰. Bu bakımdan Cahiliyye devrinde sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olan şu'ûbîlik fikri mevcut değildi¹³¹. Ancak daha önce kabilecilik çerçevesinde bir içerik taşıyan asabiyet kelimesi yerine, zamanla özellikle İranlılar'ın Müslüman olmasıyla birlikte, kısmen ırk ayrımını ve bu yöndeki tartışma ve çekişmeleri de ifade eden şuûbiye kelimesi kullanılmaya başlanmıştır¹³². Zira asabiyet Araplarda öyle bir yer etmiştir ki, Kur'ân'ın eleştirmesine, ayıplamasına ve sakındırmasına rağmen, h. III. Asra kadar geçen süreçte İslâm tarihi içinde yer alan olayların akış seyrinin yönünü belirlemede çoğu zaman güçlü bir rol oynamıştır¹³³. Dolayısıyla bu tespitler şuûbîlik cereyanının ortaya çıkmasından önceki dönemlerde de Araplarda mevcut olan asabiyet anlayışının bir yansıması olarak, kendini, soyunu ve kavmini üstün tutmanın daima mevcut olduğunun birer göstergesidir.

2) Yahûdî ve Farslıların Kendilerini Üstün Addetmeleri

İslâm öncesi dönemde ve Hz. Peygamber'in gönderildiği esnada Yahûdîler de kendilerini üstün gören bir anlayışa sahip bulunmaktaydı. O devirde Medîne'de yaşayan Yahûdîler; dinler, yasalar, ulusların haberleri, tarihleri, evrensel yasalar, inandıkları semavî din ve kitâb konularında geniş bir bilgiye sahiplerdi. Bunlarla Araplara karşı üstünlük taşıyor, böbürleniyor, kendilerinin Allah'ın dostları ve sevgili kulları olduğuna inanıyorlardı¹³⁴. Nitekim bizatihi Tevrat'ta Yahûdîlerin üstünlüğünü ve seçilmiş kavim/ırk olduğunu ifade eden bir çok açıklama yer almaktadır¹³⁵.

¹³⁰ Çağrııcı, "Asabiyet" md., III, 453.

¹³¹ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 32.

¹³² Şentürk & Canatan, "İrkçilik" md., XIX, 124. Şuûbiye hakkındaki geniş tartışmalar için bkz. el-Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, I, 159 vd.

¹³³ Derveze, Hz. Muhammed'in hayatı, I, 151.

¹³⁴ Wolfensohn, *Târîhu'l-Yehûd*, s. 74; Derveze, Hz. Muhammed'in hayatı, I, 102. Yahûdî ve Hristiyanlar kendilerini Allah'ın oğulları ve dostları olarak görmektedir. Bkz. el-Mâide (5) 18.

¹³⁵ Kitâb-ı Mukaddes, Çıkış, 19/5-6, Levililer, 26/12, Tesniye, 14/2, 21.

Bu bakımdan Yahûdîler, kendilerinde var olan ırkçılık duygularına dayanarak kendilerini Allah'ın seçkin kulları olarak kabul etmişler, İsrailoğullarından olmayanların haklarını ve seviyelerini, İsrailoğullarından daha aşağı tutmuşlardır¹³⁶. Dolayısıyla Yahûdîlerin kendilerini yahûdî olmayanlardan üstün ve farklı gören anlayışlarına şu âyette de işâret edilmektedir: “Kitap Ehlinden öylesi vardır ki, ona bir kantar emânet bıraksan onu sana öder; onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emânet bıraksan, sen, onun tepesine dikilip-durmadıkça onu sana ödemez. Bu onların ‘ümmîler (zayıf ve bilgisizler veya Ehl-i Kitap olmayanlar) konusunda üzerinizde bir yol (sorumluluk) yoktur’ demiş olmalarındandır”¹³⁷. Dolayısıyla onların inanç ve ahlak sistemleri yahûdî olanlara karşı böyle bir haksızlığı yasaklarken, Yahûdî olmayan kimselere karşı haksız davranmaya izin vermektedir¹³⁸. Bu durum da Yahûdîlerin kendilerini üstün görmelerinin apaçık bir örneğidir.

Yine Yahûdîlerin kendilerini üstün gören anlayışlarına şu âyet de değinilmektedir: “Bir ümmet diğer bir ümmetten (sayıca ve malca) daha gelişkindir diye, yeminlerinizi kendi aranızda bir bozuculuk unsuru yaparak, ipini kuvvetle eğirdikten sonra bozup-çözen (kadın) gibi olmayın”¹³⁹. Mevdûdî, âyetinin tefsirinde, bir taraf haklı da olsa anlaşmayı bozmaması gerektiği hususunda âyetin ciddi bir uyarı taşıdığını, bu uyarının özellikle de Yahûdîlere yönelik olduğunu, bu yöntemi uygulayanların onların olduklarını, hatta onların bu konuda “Bizim putperest Araplara karşı hiç bir yükümlülüğümüz yok. Bizim için avantajlı ve Yahûdî olmayanlar için kötü olan her konuda onları kandırmaya ve aldatmaya hakkımız var” dediklerini ifade etmektedir¹⁴⁰. Bu da hiç şüphesiz Yahûdîlerin kendilerini üstün görmesinin bir sonucudur. Kezâ

¹³⁶ Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan yay., İstanbul, 1987, V, 422. Mevdûdî bu değerlendirmelerinin devamında, Hindûların kast sisteminin de Yahûdîlerin bu ayırımından neşet ettiğini ifade etmektedir.

¹³⁷ Âl-i 'İmrân (3) 75.

¹³⁸ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 238. Mevdûdî devamında Tesniye ve Talmud'dan örnekler vererek yahudîlerin bu konuda inanç ve düşüncelerine yer vermektedir.

¹³⁹ en-Nahl (16) 92.

¹⁴⁰ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III, 51.

“Allah’ın kullarından, dilediğine kendi fazlından (peygamberliği) indirmesini ‘kiskanarak ve hakka baş kaldırarak’ Allah’ın indirdiklerini tanımamakla, nefislerini ne kötü şeye karşılık sattılar”¹⁴¹ âyeti de Yahûdilerin ırkçı tutumları sebebiyle kendi ırklarından olmadığından İsmâiloğulları’ndan Hz. Muhammed (s.a.s) aracılığıyla kendilerine ulaştığı için Hakk’a karşı çıkmışlardır. Zira onlar peygamberin kendi ırklarından olmasını istiyorlardı. Bu bakımdan kendilerinden daha aşağı gördükleri bir ırktan peygamber çıkınca, O’nu kabul etmediler¹⁴². Kısacası bu bilgiler, Yahudilerin başta Araplar olmak üzere, kendilerini diğer kavim ve halklardan açıkça üstün gördüklerini ortaya koymaktadır.

Hız. Peygamber’in gönderildiği dönemde Farşlılar da kendilerini diğer milletlerden üstün gören, başkalarını küçümseyen bir anlayışa sahip bulunmaktaydı. Cahiliyye döneminde Farşlıların Araplarla münasebeti, efendinin köle ile münasebeti mesabesinde dir. Nitekim İbn Hazm onların kendilerini el-ahrâr (hürler, efendiler), diğer milletleri kendilerinin kölesi olarak gördüklerini belirtmekte, bu arada Arapları da kendileri için en önemsiz millet olarak kabul ettiklerini kaydetmektedir¹⁴³. Nitekim kısra, kendisini İslâm’a davet için ona mektup gönderdiğinde köle sözünü, Hız. Peygamber’e de isnâd etmiş ve “kölem olduğu halde bana mektup yazıyor” demiştir¹⁴⁴.

Kısacası Araplar’ın kendi soyları ve nesepleriyle övünmekte olduklarından, yine Farşlıların ve Yahûdilerin de kendilerini üstün addetmelerinden ve diğer milletlere karşı küçümseyici tavır sergilemelerinden hareketle, o dönemde kendi kavmi ile övünmenin ve üstün olduğuna inanmanın mevcut bir realite olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁴¹ el-Bakara (2) 90.

¹⁴² Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III, 83.

¹⁴³ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Fasl fi'l-mîle ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Mektebetu'l-hanî, Kahire, ty., II, 92; Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 32.

¹⁴⁴ İbn Kesîr, 'Imâduddîn Ebi'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (I-XXI), (thk. A. Abdulmuhsin et-Turkî), Dâru Hicr, Cîze 1418/1998, VI, 485.

C. Hz. Peygamber'in Asabiyeti, İrk ve Nesebe Dayalı Üstünlüğü Çağrıştıran Tutum ve Davranışlarla Mücadelesi

Hz. Peygamber'in insanlar arasında takvâ dışında bir üstünlüğün sözkonusu olmadığına sadece vedâ haccındaki konuşmasında yer vermemiş, böyle bir üstünlüğü çağrıştıracak her türlü eylem ve düşünceyle mücadele etmiştir. Konuyla ilgili hadîslere ve Hz. Peygamber'in bazı olaylar karşısında verdiği tepkiye bakıldığında, hem Kur'ân'ın bizatihi kendisinin, hem de Kur'ân'ın açıklayıcısı ve uygulayıcısı konumunda olan ve de beyazıyla siyahıyla bütün insanlığa gönderilmiş bir önder ve elçi olan¹⁴⁵ Hz. Peygamber'in, ırk ve nesebe dayalı anlayış ve tavırları yıkarak insanlar arasında takvâ dışında bir değer üstünlük sebebi olamayacağı ilkesini yerleştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda edildiği üzere, sırf soya ve nesebe dayalı kabilecilik anlayışını ifade eden ve kişinin kendi kabilesini haklı da olsa, haksız da olsa haklı görmesine yol açan asabiyet olgusuyla Hz. Peygamber mücadele etmiştir. Nitekim bu manada örneğin hadîs literatüründe yer alan asabiyet kavramının ırkçılık manasına da geldiği, bu nedenle yasaklandığı ve Hz. Peygamber'in "Ne Arap'ın Arap olmayana ne de Arap olmayanın Arap olana üstünlüğü vardır"¹⁴⁶ buyururken o zamana kadar ki bütün ırk üstünlük iddialarını temelden yıkmayı hedeflediği ifade edilmiştir¹⁴⁷.

Hz. Peygamber, asabiyeti bir kimsenin haksız olmasına rağmen kendi kavmine yardımcı olması olarak tanımlamış¹⁴⁸ ve asabiyetten uzak durulması hususunda ciddî uyarılarda bulunmuştur.

¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 250, 301; Dârimî, "Siyer", 67; Müslim, "Mesâcid", 3.

¹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 411.

¹⁴⁷ Şentürk & Canatan, "İrkçilik" md., XIX/126. Nitekim asabiyetle ilgili hadisi şu şekilde bir mana vermişlerdir: "İrkçiliğin önemli bir tezahürü veya sonucu da kırgınlık, nefret ve haksızlıkta yardımlaşma olduğu İçin Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kim ırkçılığa (asabiyet) çağırarak yahut ırkçılıktan dolayı başkasına kızarak gayesi belirsiz bir topluluğun bayrağı altına girerse onun ölümü Câhiliye'deki ölümü gibidir". (Müslim, "İmâre", 57; Nesâî, "Tahrîm", 28; İbn Mâce, "Fiten", 7) Şentürk & Canatan, "İrkçilik" md., XIX/126.

¹⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 112; İbn Mâce, "Fiten", 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 107.

Zira bir diğer hadîslerinde “Asabiyet duygusuyla öfkelenen, asabiyet uğruna savaşırken yahut asabiyet davası güderken körü körüne açılmış bir bayrak altında ölen kimsenin ölümü Cahiliyye ölümüdür”¹⁴⁹ buyurmuş ve asabiyet uğruna mücadele etmeyi câhiliye anlayışı ve tutumu olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla hadîs hem asabiyetin Cahiliyye dönemindeki durumu ve etkisini göstermesi, hem de asabiyeti çağrıştıran eğilimlerin yeniden baş göstermesinden dolayı Hz. Peygamber’in duyduğu kaygıyı hatıra getirmesi bakımından oldukça önem arz etmektedir¹⁵⁰.

Ayrıca daha Hz. Peygamber döneminde hem de Müslümanlar arasında asabiyeti çağrıştıran bazı olayların cereyan ettiğini görülmektedir. Nitekim kaynaklarda yer aldığına göre, muhacir ve ensara mensup iki genç arasında yaşanan bir kavgada taraflar tıpkı cahiliyye dönemindeki gibi taraftarlarını “Yetişin ey muhacirler!”, “Yetişin ey ensâr!” şeklinde yardıma çağırılmışlardır. Hz. Peygamber durumdan haberdar olması üzerine önce “Bu ne hâl! Cahiliyye davası mı?” sözleriyle tepki göstermiş, olayın mahiyetini öğrendikten sonra, câhiliye dönemi deyişi olan “Kişi zalim de olsa, mazlum da olsa kardeşine yardım etsin” sözünü tekrar ederek¹⁵¹, gerçekte zalime yardımın, onun zulmüne engel olmak olduğunu ifade ederek, ilgili deyişe yeni bir muhteva da kazandırmıştır¹⁵².

Yine sahâbeden Ebû Zer-i Gıfârî’nin, bir tartışma esnasında Bilâl-i Habeşî’ye yönelik sarfettiği sözler de bu konuda yaşanan bir diğer hadîsedir. Rivâyete göre, Ebû Zer-i Gıfârî, Bilâl-i Habeşî’ye “kara kadının oğlu” diye hakâret etmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber, Ebû Zer’e: “Onu annesinin renginden dolayı mı ayıplıyorsun? Demek ki sen kendisinde hâlâ Câhiliye ahlâkı kalmış bir kimsesin” demiştir¹⁵³. Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde Ebû Zer’in, annesinin siyahî olmasını gündeme getirerek Bilâl’e yönelik sarfettiği bu sözler ırka dayalı bir ayrımcılığı yansıtan bir olay ola-

¹⁴⁹ Müslim, “İmâre”, 57; Nesâî, “Tahrîm”, 28; İbn Mâce, “Fiten”, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 306, 488.

¹⁵⁰ Çağrıcı, “Asabiyet” md., III, 453.

¹⁵¹ Buhârî, “Menâkıb”, 9.

¹⁵² Çağrıcı, “Asabiyet” md., III, 453-454.

¹⁵³ Buhârî, “İman”, 22, Edeb 44; Müslim, “İman”, 38,40.

rak kaynaklarda yerini almıştır. Bu da Arap olanlarla olmayanların bir birlerinin üstün gören veya ötekini küçük gören anlayış ve tutumların kısmen de olsa Hz. Peygamber döneminde de cereyan edebildiğini, sadece sonraki dönemlerde ortaya çıkan bir tutum ve yaklaşım olmadığının bir göstergesidir.

Şu halde sonraki dönemlerde bariz olarak kendini hissettiren ırka ve nesebe dayalı üstünlük iddialarını, gerçekte Cahiliyye ve Hz. Peygamber dönemlerinde o günün toplumunda var olan asabiyet türü anlayışların dirilmesi ve harekete geçmesi olarak değerlendirmek mümkündür. Zira İslâm öncesine dayanan bu tür zihniyet ve telakkileri bir anda silmek mümkün olmamıştır. Dolayısıyla zaman zaman ashap arasında yaşanan bu hadiseler de bu durumun bir uzantısından ve nüksetmesinden ibarettir¹⁵⁴

Her ne kadar Kur'ân'ın yanı sıra, Hz. Peygamber de ortaya koyduğu ilkelerle asabiyetle mücadele etmiş olsa da, yüzyıllar boyunca Arapların sinesine yerleşmiş olan asabiyeti yok etmek mümkün olmamış, bu duygu ve anlayış İslâmî dönemde de muhtelif sebeplerle ve değişik şekillerde nüksedene kadar, külün altında kendisini alevlendirecek birini bekleyen ateş koru gibi gizli şekilde kalplerde yaşamaya devam etmiş¹⁵⁵ neticede Araplar, Emevîler döneminde kendilerini diğer milletlerden üstün gören bir anlayışla Cahiliyyedeki Arap asabiyetini yeniden diriltmişlerdir¹⁵⁶. Bu dönemden itibaren Arapların nefsinde daima var olan kabile asabiyetinin yerini, kavmî asabiyet almıştır¹⁵⁷. Özellikle Emevîlerin tavır ve uygulamaları karşısında, başta İranlılar olmak üzere Arap dışı unsurlar arasında Şu'ûbiye denilen bir hareket ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Araplara bir tepki olarak ortaya çıkan bu hareket, sonraları Arapları küçük gören, onlara düşmanlık besleyen ve

¹⁵⁴ Şentürk & Canatan, "İrkçılık" md., XIX, 126.

¹⁵⁵ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 42, 80. Ayrıca bkz. Cihan, Sadık, "Şuubiye hareketi ve uydurma hadislerle münasebeti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Erzurum, 1986, s. 54.

¹⁵⁶ Kılıçlı, *Şuûbiyye*, s. 45.

¹⁵⁷ Apak, *Asabiyet*, s. 25

diğer milletleri Araplardan üstün gören bir fırkaya dönüşmüştür¹⁵⁸.

Kısacası her ne kadar Emevîlerin Arapları öne çıkaran ve üstün gören politikalarıyla ve buna tepki olarak ortaya çıkan şuûbiyye hareketi ile İslâm toplumunda kendi ırkını, dilini ve kültürünü üstün gören anlayışlar ivme kazansa da bu tür yaklaşımların o zamanın dünyasında cahiliyye döneminde ve İslâm'ın geldiği devirde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in bu uğurdaki mücadelesini gösteren ilke ve mesajlar adı geçen dönemde de bu tür anlayış ve yaklaşımların var olduğunun en büyük göstergesidir.

Sonuç

Hadîsin muhtelif temel hadîs kaynaklarında yer alan isnâdları incelendiğinde, tamamı olmasa da, bir kısmının isnâdının sahîh olduğu görülmektedir. Bir kısmı ise zayıf isnâdlarla nakledilmiştir. Bunları ise diğer sahîh isnâdlara birer takviye ve mutâbaat olarak değerlendirmek mümkündür. Yine konumuz olan rivâyetin mevzûat literatüründe yer almaması, ve bu yönde bir değerlendirmenin bulunmaması hadîsin Hz. Peygamber'e isnâdını ve âidiyetini artırmaktadır. Yine Hz. Peygamber döneminde henüz Arab-acem şeklinde bir meselenin bulunmamasından hareketle, bu sözün Hz. Peygamber tarafından söylenmiş olamayacağı yönündeki bir değerlendirme de gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Zira her ne kadar daha sonraki dönemlerde şuûbiye hareketi ile İslâm tarihinde Arap-acem meselesi ve buna dayalı olarak bir takım karışıklık üstünlük iddiâları dile getirilmişse de, bu durum Hz. Peygamber'in kendi döneminde, Arab ve Arap olmayanlardan bahsetmesine, insanların soy, renk, zenginlik vs. gibi mülâhazalarla birbirlerini üstün görmemeleri, üstünlüğün ancak takvâda olduğu yönünde mesaj vermesine engel değildir. Nitekim İslâm öncesi dönemde hatta İslâm'ın geldiği dönemde Arabların ve diğer bazı milletlerin kendileri ve soylarıyla iftihar ederek, diğer milletlerden üstün gördükleri de bir realitedir. Araplarda mevcut olan kabile

¹⁵⁸ Şentürk & Canatan, "İrkçılık" md., XIX/127. Cihan, "Şuûbiye hareketi", s. 55. Hitti, *İslâm tarihi*, 2/617.

asabiyeti ile her halukarda kendi kabilesini haklı ve üstün görmesi de bu düşüncesinin varlığının bir delilidir. İlgili hadîsin Hz. Peygamber'e aidiyetini güçlendiren bir diğer husus ise, Hz. Peygamber'in bu sözü hacc ibadeti esnasında irad etmesidir. Bu da hacc ibadetinin hikmet ve gayesiyle tamamen doğrudan ilgili bir mesajdır. Zira hacc ibadetinin verdiği temel mesajlardan biri de, bütün insanların eşit olduğu, hiç birinin diğerinden üstün olmadığı, herkesin Allah'ın kulu olduğu ve Allah'a karşı sorumlu olduğu bilincini yerleştirerek, bu şekilde kıyâmet gününde Allah'ın huzurunda toplanılacağına dünyada bir provasının yapılmasından ibarettir. Dolayısıyla hadîs bağlamı itibariyle de Hz. Peygamber'in bu sözü sarfetmiş olabileceği ihtimalini artırmaktadır. Sonuç olarak Hz. Peygamber'in vedâ haccı esnasında irad ettiği hutbeler kapsamında değerlendirilen "Arabın Arap olmayana takvâ dışında bir üstünlüğü yoktur" hadîsine ilişkin olarak, bu ifadenin daha sonraki gelişmeleri yansıtacak şekilde vedâ hutbesi metinlerine eklendiği yönünde ileri sürülen bir değerlendirmenin, hadîs ilmî açısından ve Hz. Peygamber'in döneminin şartları bakımından isabetli bir değerlendirme olarak görmek mümkün değildir. Şu halde Fazlur Rahman'ın hadise yönelik eleştirilerinin, hadislerin büyük çoğunluğunun ilk iki asırdaki anlayış ve yorumları yansıtarak oluşturulmuş olduğu yönündeki görüş ve düşüncelerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (I-XXXXX), (thk. Şuayb el-Arnâvût vd.), Muessesetu'r-risâle, Beyrût 1421/2001.
- Ahmed b. Hanbel, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, (I-VI), (nşr. Bedreddin Çetiner), Çağrı yay., İstanbul 1992.
- el-Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-maânî*, (thk. M. Ahmed el-Emed ve ark.), Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrût 1421/2001.
- el-Âlûsî, Mahmûd Şükri, *Bulûğu'l-ereb fî târîhi ahoâli'l-'Arab*, (I-III), (tsh. M. Behcet el-Eserî), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût, ty.,
- el-'Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Meğâniyu'l-ahyâr fî şerhi esâmi-i ricâli Ma'âni'l-âsâr*, (thk. Muhammed Hasen İsmâil), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1426/2006.
- Abdullah İbnî'l-Mubârek, *Müsnedu Abdillâh ibni'l-Mubârek*, (thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmarrâî), Mektebetu'l-ma'ârif, Riyâd, 1407.

- Apak, Adem, *Asabiyet ve erken dönem İslâm siyâsî tarihindeki etkileri*, Düşünce Kitabevi yay., İstanbul, 2004.
- el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, (I-XIV), Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, Beyrût ty.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh* (I-VIII). (nşr. Bedreddin Çetiner), Çağrı yay., İstanbul 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *et-Tarîhu'l-kebîr*, (I-XII), (Dr. Mahmûd Abdu'l-Mu'îd Hân), ty.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, (I-XIV), (thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî), Mektebetu'r-ruşd, er-Riyâd 1423/2003.
- el-Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, (thk. Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, Beyrût, 1421/2000.
- el-Bûsîrî, Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl, *İthâfu'l-huyera bi-zevâidi'l-mesânîdi'l-aşera*, (I-VIII), (thk. Dâru'l-Mişkât), Dâru'l-vatan, er-Riyâd 1420/1999.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Müsnedu'l-Bezzâr (el-Bahru'z-zehhâr)*, (I-XV), (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh), Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikem, el-Medînetu'l-Munevvere, 1415/1995.
- Câhîz, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn*, (thk. el-Muhâmî Fevzî Atavî), Dâru sa'b, Beyrût, 1968.
- el-Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (I-V), (thk. M. es-Sâdık Kamhâvî), Dâru ihyâi't-turâsî'l-'Arabî, Beyrût 1405/1985.
- Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, (I-X), Bağdâd 1413/1993.
- Cihan, Sadık, "Şuûbiye hareketi ve uydurma hadîslerle münasebeti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Erzurum, 1986.
- Çağrı, Mustafa, "Asabiyet" md., *DİA*, TDV yay., İstanbul, 1991.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdillâh Abdîrrahman, *es-Sünen* (I-II). (nşr. Bedreddin Çetiner), Çağrı yay., İstanbul 1992.
- Derveze, İzzet, *Kur'ân'a göre Hz. Muhammed'in hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, Ekin yay., İstanbul, 1998.
- ed-Dûlâbî, Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed, *el-Kunâ ve'l-esmâ*, (I-III) (thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Fârîyâbî), Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000.
- ed-Dârekutnî, Ebu'l-Haser Alî b. Ömer, *Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbü'lî'd-Dârekutnî*, (thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir), Dâru'l-ma'ârif, er-Riyâd 1404/1984.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1416/1996.
- Ebu's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-İsbehânî, *et-Tevbîh ve't-tenbîh*, (thk. Ebu'l-Eşbâl Hasen b. Emîn), Mektebetu't-tev'iyye, Cîze, ty.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsuriddîn, *Silsiletu'l-ehâdîsî's-sahîha*, (I-IX) Mektebetu'l-ma'ârif, er-Riyâd 1416/1996.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsuriddîn, *Sahîhu't-tergîb ve't-terhîb*, (I-III), Mektebetu'l-ma'ârif, er-Riyâd, 1421/2001.
- Ebû Davûd, Suleyman b. el-Eş'âs (1992). *es-Sünen* (I-V), (nşr. Bedreddin Çetiner), Çağrı yay., İstanbul 1992.
- Erul, Bünyamin, "Hz. Peygamber'in bize bıraktığı miras "Kitab ve Sünnet"

- birakıldığını ifade eden rivâyetlerin tedkiki", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2007), sayı:1, s. 9-33.
- Fazlur Rahman, *İslâm*, trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk Yay., Ankara, 1992.
- Fazlur Rahman, *Tarih boyunca İslâmî metodoloji sorunu*, trc. Salih Akdemir, Ankara okulu yay., Ankara 2001.
- el-Fîruzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb eş-Şîrâzî, *el-Kâmusu'l-muhît* (I-IV), el-Matbaatu'l-emîriyye (1302), Mısır 1400/1980.
- Gökalp, Murat, *İlk dönem hadîs ve İslâm tarihi kaynaklarına göre vedâ hutbesi rivâyetlerinin tedkiki*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara, 2001.
- Hamîdullah, Muhammed, *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'l-nebeviyyi ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1405/1985.
- Hasen, Huseyn el-Hâcc, *Hadâratu'l-'Arab fî sadrı'l-İslâm*, el-Muessesutu'l-câmi'yye, Beyrût 1412/1992.
- el-Heysemî, Nureddin 'Alî b. Ebubekir, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, (I-XII), (thk. M. 'Abdulkadir Ahmed 'Atâ), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1422-2001.
- el-Heysemî, Nûreddîn Alî b. Suleymân, *Buğyetu'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, (I-II) (thk. H. Ahmed Sâlih el-Bâkirî), el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Medînetu'l-Munevvere, 1413/1992.
- el-İclî, Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma'rifetu's-sikât* (thk. Abdu'l-Alîm Abdu'l-Azîm el-Bestevî), Mektebetu'd-dâr, el-Medînetu'l-Munevvere, 1405/1985.
- el-İsbahânî, Ebû Bekr, Ahmed b. Alî b. Mencuveyh, *Ricâlu Sâhîh-i Muslim*, (thk. Abdullâh el-Leysî), Dâru'l-ma'rife, Beyrût 1407/1987.
- İbn 'Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed b. İbn Abdi Rabbih, *el-'Ikdu'l-ferîd*, (I-IX), (thk. Abdu'l-Mecîd er-Rahînî), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1404/1983.
- İbn 'Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adiy el-Curcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, (thk. Â. Ahmed Abdu'l-Mevcûd, A. Muhammed Muavvid), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût ts. (I-IX).
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî, *el-Muntazam fî târihi'l-mulûk ve'l-ümem*, (I-XIX), (thk. Muhammed ve Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1412/1992.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî, *e'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, (I-III), (thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1406/1986.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân, *Musîru'l-garâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*, (thk. M. Muhammed Huseyn ez-Zehabî), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1415/14995.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Alî, *Zâdu'l-Mesîr*, I-VIII, (thk. Ahmed Şemsuddîn), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1422/2002.
- İbnu'l-Esîr, 'Izzuddîn b. el-Esîr Ebi'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, I-VIII, (thk. A. Muhammed Muavvid, A. Ahmed Abdulmevcûd), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût, ty.

- İbn Hacer, Şihâbuddîn Ebi'l-Fadl Ahmed b. Alî el-'Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, (I-XII), Dâiretu'l-ma'ârif, Haydarâbâd 1325.
- İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, (thk. Muhammed Avvâme), Dâru'r-reşid, Suriye, 1406/1986.
- İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, (I-VIII), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût, ty.
- İbn Hacer, *Muhtasaru zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr*, (I-II), (thk. Sabrî b. Abdilhâlik Ebû Zer), Müessesetu'l-Kütübi's-Sikâfiyye, Beyrût 1412/1992.
- İbn Haldûn, Abdurrahman, *el-Mukaddime*, I-V, (thk. Abdusselâm eş-Şedâdî), ed-Dâru'l-beyzâ, 2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sa'îd, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Mektebetu'l-hancî, Kahire, ty.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Kitâbu's-sikât*, Dâiretu ma'ârifî'l-'Usmâniyye, Haydarâbâd 1393/1973.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, (I-II), (thk. Mustafa es-Sekâ vd.), ty.
- İbn Kesîr, 'Imâduddîn Ebi'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (I-XXI), (thk. A. Abdulmuhsin et-Turkî), Dâru Hicr, Cîze 1418/1998.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *es-Sünen* (I-II). (thk. M. Fuâd Abdulbâkî), Çağrı yay., İstanbul 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-'Arab*, (I-XV), Dâru sâdır, Beyrût, ts.
- İbn Nokta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdulganî (v. 629), *et-Takyîd li-ma'rifeti'r-ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, (I-II), Dâiretu'l-ma'ârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd-Hind 1403/1983.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Munî' el-Basrî, *Tabakâtu'l-kubrâ*, (I-VIII), Dâru sâdır, Beyrût, ty.
- İbn Seyyidi'n-Nâs, Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed, *'Uyûnu'l-eser*, (I-II), (M. el-'İyd el-Hatrâvî, Muhyiddîn Mistû), ty.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Abdu'l-Halîm b. Teymiyye el-Harrânî, *İktizâu's-sırâti'l-mustakîm*, (thk. Nâsır b. Abdulkerîm el-'Akl), Mektebetu'r-ruşd, er-Riyâd ty.
- Karaismailoğlu, Adnan, "Acem" md., *DİA*, TDV yay., İstanbul, 1988.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap edebiyatında şûûbiyye*, İşaret yay., İstanbul, 1992.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslâm düşüncesinde hadîs metodolojisi*, Ankara Okulu yay., Ankara, 1999.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I-XX, (thk. H. Semîr el-Buhârî), Dâru âlemi'l-kutub, er-Riyâd 1423/2003.
- Kuzudişli, Ali, *Fazlur Rahman ile sünnet tartışmaları*, Gümüşhane Üniv. yay., Gümüşhane 2012.
- el-Mansûrî, Ebu't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Alî, *İrşâdu'l-kâsî ve'd-dânî ilâ terâcimi suyûhi't-Taberânî*, Dâru'l-keyân, er-Riyâd 2006.
- el-Mehâmîlî, el-Hâfız el-Huseyn b. İsmâ'il B. Muhammed, *Emâliyi'l-Mehâmîlî*, (thk. H. Abdulmecîd es-Selefi), Dâru'n-Nevâdir, Beyrût 1427/2006.
- el-Mizzî, Cemâluddîn Ebi'l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetu'r-risâle, Beyrût 1413/1992. (I-XXXV).

- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (I-VII), İnsan yay., İstanbul, 1987.
- Mukâtil b. Suleymân, Ebu'l-Hasen, *Tefsîru Mukâtil*, I-III, (thk. Ahmed Ferîd), Dârul-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1423/2003, III, 263-264.
- Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh* (I-III), (thk. M. Fuâd Abdalbâkî), Çağrı yay., İstanbul 1992.
- en-Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şu'ayb, *es-Sunen* (I-VIII), (nşr. Bedred-din Çetiner), Çağrı yay., İstanbul 1992.
- ÖğmüŖ, Harun, *Câhiliye Ŗiirine göre Arap yaŖantısı ve Kur'ân'ın getirdiği deđiŖim*, Aybil Yay., Konya, 2012.
- er-Râzî, Fahr dd n Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-gayb* (I-XXXII), Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1421/2000.
- Ŗehbenderz de, Ahmed Hilmi, * sl m tarihi*, (I-II), Ötüken yay., İstanbul 2006
- eŖ-Ŗevk n , Muhammed b. Al , *Neylu'l-evtâr min esr rı Multeka'l-ahyâr*, (I-XVI), (thk. M. Subhî b. Hasen Hallâk), Dâru İbni'l-Cevzî, er-Riyâd 1427.
- Ŗent rk, Recep & Canatan, Kadir, "Ir çlık" md., *D A*, TDV yay., İstanbul 1999.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyy b, *el-Mu'cemu'l-kebir*, (thk. Hamd  Abdu'l-Mec d es-Selef ), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, ty.
- et-Taber n , Ebu'l-K sım Suleyman b. Ahmed b. Eyy b, *el-Mu'cemu'l-evsat*, (thk. Tarık b. İvazullah b. Muhammed ve Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseyn ), Daru'l-Harameyn, el-Kahire, 1415 (I-X).
- et-Tirmiz , Eb  İs  Muhammed b. ' s , *es-Sunen* (I-V), Çağrı yay., İstanbul 1992.
- el-'Ukayl , Eb  Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. M s , *Kit bu'd-du'af * (I-IV), (thk. Hamd  b. 'Abdi'l-Mec d), D ru's-sam ' , Beyr t, 2000/1420.
- el-V kid , Ebu Abdill h Muhammed b.  mer, *Kit bu'l-meg z *, (thk. Marsden Jones),  lemu'l-kutub, Beyrut 1404/1984, (I-III).
- Wolfensohn, Israel, *T r hu'l-Yeh d f  bil di'l-'Arab f l-c hiliyye ve sadr' l- sl m*, Matba'atu'l-i'tim d, Mısır 1927.
- ez-Zeb d , Muhammed Murtez  el-Huseyn , *T cu'l-'ar s min cev hiri'l-K m s*, (I-XXXX), et-Tur su'l-'Arab , Kuveyt 1422/2001.
- ez-Zeh b , Ŗemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Miz nu'l-i'tid l f  nakdi'r-ric l*, (thk. Al  Muhammed Muavvad,  dil Ahmed Abdu'l-Mevc d), D ru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyr t 1416/1995.
- ez-Zeh b , Ŗemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Lis nu'l-m z n*, (I-X), D ru'l-beŖ iri'l- sl miyye, Beyr t 1423/2002.
- ez-Zeh b , Ŗemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretu'l-huff z*, D ru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyr t, ts.
- ez-Zeh b , Ŗemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'l mi'n-nubel * (I-XXIII), (thk. Ŗu'ayb el-Arn v t), Muessesetu'r-ris le, Beyr t 1402/1982.

